Moralne granice kompromisu i odpowiedzialność w cieniu Zagłady: analiza strategii ratunkowych i polityki pamięci w kontekście książki Benjamina Mosera Anti-Zionism A Jewish History

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Tekst analizuje etyczne i epistemologiczne aspekty decyzji podejmowanych przez przywódców żydowskich w obliczu nazistowskiego ludobójstwa. Autor przeciwstawia sprawczą odpowiedzialność oprawców moralnym dylematom ofiar, działających w warunkach radykalnej asymetrii władzy i ograniczonej wiedzy. W kontekście polemiki z książką Benjamina Mosera artykuł ostrzega przed błędem retrospektywnej wszechwiedzy (hindsight bias), który prowadzi do niesprawiedliwego oceniania decyzji z przeszłości przez pryzmat późniejszej wiedzy o skali Zagłady. Wykorzystując koncepcję ograniczonej racjonalności Herberta Simona, tekst argumentuje, że ocena strategii ratunkowych wymaga rekonstrukcji ówczesnego stanu informacji i dynamicznej analizy zmieniających się możliwości emigracyjnych, zamiast prostego przypisywania winy za tragiczne rezultaty.

The text analyzes the ethical and epistemological aspects of decisions made by Jewish leaders in the face of Nazi genocide. The author contrasts the agency-based responsibility of the perpetrators with the moral dilemmas of victims acting under conditions of radical power asymmetry and limited knowledge. In the context of a polemic with Benjamin Moser's book, the article warns against hindsight bias, which leads to an unfair assessment of past decisions through the prism of later knowledge regarding the scale of the Holocaust. Using Herbert Simon's concept of bounded rationality, the text argues that evaluating rescue strategies requires a

reconstruction of the state of information at the time and a dynamic analysis of changing emigration possibilities, rather than simply assigning blame for tragic outcomes.

Artykuł stanowi krytyczną analizę etycznych i metodologicznych pułapek towarzyszących badaniu żydowskich strategii ratunkowych w obliczu Zagłady, w szczególności w kontekście kontrowersyjnych tez Benjamina Mosera. Autor stawia tezę, że rzetelna ocena działań organizacji syjonistycznych, negocjatorów takich jak Rudolf Kasztner czy członków Judenratów wymaga bezwzględnego oddzielenia sprawczej odpowiedzialności nazistowskich oprawców od tragicznych dylematów ofiar. Tekst ostrzega przed błędem retrospektywnej wszechwiedzy, który prowadzi do niesprawiedliwego oceniania decyzji podejmowanych w warunkach skrajnego przymusu i asymetrii informacji. Analizując przypadki od porozumienia Haavara po proces Adolfa Eichmanna, autor argumentuje, że instrumentalne wykorzystanie pamięci o Holokauście we współczesnych sporach politycznych nie może prowadzić do fałszywej równoważności winy. Celem tekstu jest wypracowanie rygorystycznych kryteriów badawczych, które pozwolą na krytyczną ocenę współczesnej polityki państwowej bez jednoczesnego relatywizowania zbrodni ludobójstwa lub obarczania ofiar odpowiedzialnością za ich własną zagładę.

SŁOWA KLUCZOWE

moralne granice kompromisu | strategie ratunkowe | polityka pamięci | Benjamin Moser Anti-Zionism A Jewish History | porozumienie Haavara | błąd retrospektywnej wszechwiedzy | ograniczona racjonalność | asymetria władzy | trauma zbiorowa | odpowiedzialność za zaniechanie | konferencja w Évian | etyka konsekwencjalistyczna | rygor dowodowy | instytucjonalizacja pamięci Holokaustu

Konieczność rozróżnienia sprawstwa oprawców od dylematów ofiar

Zagłada, polityka ocalenia i moralne granice kompromisu. Żydowskie strategie ratunkowe, odpowiedzialność historyczna i instytucjonalizacja pamięci Holokaustu

Historia Zagłady europejskich Żydów stanowi szczególne wyzwanie dla epistemologii nauk historycznych, filozofii moralnej, teorii decyzji, socjologii organizacji oraz współczesnego prawa międzynarodowego. Łączy ona bowiem problem systematycznie zorganizowanej eksterminacji z pytaniami o granice odpowiedzialności osób działających w warunkach skrajnego przymusu, radykalnej asymetrii władzy oraz ograniczonej wiedzy o rzeczywistych zamiarach sprawców. Żaden z tych aspektów nie może zostać prawidłowo rozpoznany, stosując prosty podział uczestników wydarzeń na jednoznacznie heroicznych i jednoznacznie moralnie skompromitowanych.

Nazistowskie ludobójstwo było rezultatem polityki państwa niemieckiego oraz współdziałania jego instytucji, funkcjonariuszy i współsprawców; społeczności żydowskie pozostawały natomiast przedmiotem zorganizowanego prześladowania, wywłaszczenia, deportacji i masowego mordu. W tych okolicznościach przywódcy organizacji żydowskich, przedstawiciele instytucji pomocowych, działacze polityczni oraz poszczególne rodziny podejmowali decyzje w sytuacjach, gdy ochrona jednych osób mogła zależeć od negocjacji z prześladowcami, pozyskiwania nielicznych dokumentów emigracyjnych, przekazywania środków finansowych lub akceptowania rozwiązań niosących trudne do przewidzenia konsekwencje dla pozostałych członków wspólnoty. Naukowa analiza takich wyborów wymaga zachowania zasadniczej różnicy pomiędzy sprawczą odpowiedzialnością organizatorów ludobójstwa a moralnymi dylematami osób, których pole działania zostało ukształtowane przez przemoc sprawców. To właśnie w tym obszarze refleksja Benjamina Mosera zyskuje szczególnie polemiczny charakter.

Autor poddaje krytyce historyczne relacje między kierownictwem ruchu syjonistycznego a władzami nazistowskimi w latach trzydziestych, kwestię selektywności działań ratunkowych, negocjacje dotyczące emigracji oraz powojenne mechanizmy przekształcania pamięci Zagłady w element izraelskiej tożsamości państwowej. W swojej książce Benjamin Moser przedstawia daleko idącą interpretację, według której część przywódców syjonistycznych miała przedkładać budowanie materialnych podstaw przyszłej państwowości nad bezwarunkową ochronę życia Żydów europejskich.

Teza ta może zostać sformułowana jako hipoteza dotycząca konkurencji celów organizacyjnych, jednak jej naukowe potwierdzenie wymaga wykazania konkretnych decyzji, dostępnych alternatyw,

rzeczywistej wiedzy uczestników oraz możliwych skutków innych działań. Nie wystarcza samo odwołanie do późniejszego tragicznego rezultatu ani wskazanie ekonomicznych lub politycznych korzyści, jakie określone przedsięwzięcie przyniosło organizacjom żydowskim. Konieczne jest zbadanie, czy konkretna decyzja rzeczywiście ograniczyła liczbę osób możliwych do uratowania, a jeśli tak – jakie mechanizmy i instytucje ponoszą za to odpowiedzialność.

Błąd retrospektywnej wszechwiedzy a ograniczenia racjonalności ofiar

Z perspektywy filozofii nauki szczególnie niebezpieczny jest tutaj błąd retrospektywnej wszechwiedzy, znany w psychologii poznawczej jako hindsight bias. Baruch Fischhoff wykazał, że znajomość wyniku wydarzenia często prowadzi do przeceniania jego wcześniejszej przewidywalności. W praktyce historiograficznej oznacza to ryzyko przypisywania uczestnikom zdarzeń wiedzy, którą współczesny badacz uzyskał dopiero dzięki późniejszym dokumentom, świadectwom i ustaleniom naukowym. Dla oceny działań podejmowanych w 1933, 1938 czy 1944 roku kluczowa jest zatem rekonstrukcja ówczesnego stanu wiedzy. Nie można automatycznie zakładać, że osoby negocjujące możliwość emigracji z Niemiec w pierwszym roku nazistowskiej dyktatury znały późniejszy plan systematycznej eksterminacji europejskiego żydostwa. Równocześnie nie wolno pomijać faktu, że w kolejnych latach wiedza o prześladowaniach, deportacjach i masowych mordach narastała, co zmieniało warunki odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Historia działań ratunkowych wymaga zatem analizy dynamicznej, uwzględniającej sukcesywnie pojawiające się informacje, zmieniające się możliwości emigracji oraz stopniową radykalizację nazistowskiej polityki antyżydowskiej.

W rozważaniach tych pomocna jest koncepcja ograniczonej racjonalności Herberta Simona. Zakłada ona, że ludzie i organizacje podejmują decyzje bez dostępu do pełnej informacji, nieograniczonego czasu czy doskonałych zdolności obliczeniowych. W przeciwieństwie do idealizowanego modelu podmiotu optymalizującego wszystkie możliwe rezultaty, rzeczywiste osoby wybierają często rozwiązania uznawane za wystarczające w danych warunkach. W sytuacji systematycznego terroru ograniczona racjonalność zyskuje szczególnie dramatyczny wymiar: informacje mogą być celowo fałszowane, dostęp do zasobów kontroluje prześladowca, a konsekwencje decyzji bywają nieodwracalne. Oznacza to, że ocena moralna działań ratunkowych nie może sprowadzać się wyłącznie do porównania liczby osób uratowanych i nieuratowanych.

Musi ona uwzględniać stopień przymusu, prawdopodobieństwo powodzenia alternatywnych strategii, dostępność środków oraz możliwość przewidzenia skutków ubocznych. Jednocześnie

perspektywa ograniczonej racjonalności nie powinna prowadzić do całkowitego zawieszenia odpowiedzialności moralnej. Człowiek pozostaje podmiotem zdolnym do wyboru także w warunkach presji, choć zakres jego autonomii może ulec radykalnemu ograniczeniu. W filozofii działania konieczne staje się odróżnienie sprawstwa od stopnia moralnej zawinienia, a w teorii prawa – obiektywnego udziału w procesie od świadomości, zamiaru i okoliczności wyłączających lub ograniczających odpowiedzialność. Szczególnie istotne jest tu pojęcie przymusu; działanie podejmowane pod groźbą śmierci własnej lub innych osób wymaga bowiem odmiennych kryteriów oceny niż identyczne zewnętrznie zachowanie, realizowane dobrowolnie i w celu osiągnięcia korzyści. W badaniach nad Zagładą rozróżnienie to powinno stanowić jeden z podstawowych warunków rzetelności interpretacyjnej, zapobiegając moralnemu zrównywaniu ofiar, negocjatorów, świadków i sprawców.

Porozumienie Haavara jako dylemat ratunkowy

Jednym z najczęściej przywoływanych i najbardziej kontrowersyjnych przykładów relacji między żydowskimi organizacjami a władzami III Rzeszy pozostaje porozumienie transferowe Haavara z 1933 roku. Kontekst historyczny tego układu wiązał się z przejęciem władzy przez Adolfa Hitlera, wdrażaniem antysemickiej polityki państwowej oraz narastającym wykluczeniem ekonomicznym Żydów, co w obliczu ograniczeń w swobodnym wywożeniu majątku z Niemiec uczyniło kwestię emigracji problemem palącym. W przedsięwzięciu uczestniczyły niemieckie władze gospodarcze oraz przedstawiciele żydowskich organizacji syjonistycznych i instytucji finansowych związanych z Palestyną mandatową. Mechanizm zakładał wykorzystanie części środków należących do emigrantów na zakup niemieckich towarów, które następnie eksportowano do Palestyny; tamtejsze rozliczenia miały umożliwić odtworzenie części wartości majątku w lokalnym systemie gospodarczym. Badanie Yf'at Weiss, opublikowane przez Yad Vashem pod tytułem "The Transfer Agreement and the Boycott Movement: A Jewish Dilemma on the Eve of the Holocaust", potwierdza zarówno ratunkowy wymiar porozumienia, jak i głęboki konflikt moralny, jaki wywołało ono wewnątrz społeczności żydowskich. Mechanizm Haavary należy jednak wyraźnie odróżnić od klasycznej umowy handlowej, zawieranej przez podmioty dysponujące porównywalną swobodą negocjacyjną.

Niemieccy Żydzi funkcjonowali w warunkach narastającej dyskryminacji i presji gospodarczej, a możliwość opuszczenia kraju z zachowaniem części majątku stawała się dla wielu rodzin kwestią przetrwania. Podczas gdy władze nazistowskie dążyły do wypchnięcia Żydów z niemieckiego życia społecznego i ekonomicznego, organizacje żydowskie starały się wykorzystać dostępne mechanizmy emigracyjne, by ratować osoby zagrożone prześladowaniami.

Powstawała zatem sytuacja, w której zbieżność określonych doraźnych interesów gospodarczych nie oznaczała tożsamości celów ideologicznych ani symetrii politycznej między negocjującymi stronami. Rozróżnienie to jest kluczowe dla poprawnego rozumienia historycznych kontaktów pomiędzy prześladowcą a przedstawicielami prześladowanej wspólnoty. Z perspektywy ekonomii politycznej porozumienie niosło ze sobą splot różnych korzyści i kosztów. Dla emigrantów oznaczało szansę na odzyskanie części majątku i uzyskanie materialnych podstaw do rozpoczęcia nowego życia. Dla gospodarki żydowskiej w Palestynie stanowiło natomiast źródło kapitału i towarów, które wspierały rozwój osadnictwa, produkcji oraz infrastruktury.

Dylematy Haavary a błąd fałszywej równoważności

Dla władz niemieckich porozumienie oznaczało możliwość zwiększenia eksportu oraz realizowania polityki emigracyjnego usuwania Żydów ze społeczeństwa niemieckiego. Jednocześnie mechanizm ten pozostawał w napięciu z międzynarodową kampanią bojkotu niemieckich towarów, organizowaną przez część środowisk żydowskich i antynazistowskich jako instrument presji politycznej oraz gospodarczej na reżim Hitlera. Krytycy Haavary wskazywali, że wzrost eksportu mógł osłabiać skuteczność bojkotu i przynosić korzyści ekonomiczne państwu prowadzącemu systematyczną dyskryminację. Zwolennicy porozumienia argumentowali natomiast, że realne szanse na ratowanie ludzi nie powinny być poświęcane na rzecz polityki nacisku, której skuteczność i czas osiągnięcia rezultatów pozostawały niepewne.

Ten konflikt można przeanalizować za pomocą teorii wyboru społecznego i etyki konsekwencjalistycznej, choć żadna z nich nie rozwiązuje w pełni problemu normatywnego. W ujęciu utylitarystycznym należałoby zestawić spodziewaną liczbę ocalonych i wartość zachowanych zasobów z możliwymi skutkami bojkotu oraz długofalowymi konsekwencjami gospodarczymi porozumienia. Takie obliczenie wymagałoby jednak informacji, których uczestnicy wydarzeń nie posiadali. Nie da się z pewnością ustalić, jak zmieniłaby się polityka nazistowska w przypadku całkowitego zerwania kontaktów gospodarczych ani ilu emigrantów utraciłoby szansę na wyjazd.

Z perspektywy deontologicznej kluczowa stałaby się zasada niedostarczania korzyści instytucji systematycznie naruszającej podstawowe prawa człowieka. Tutaj również pojawia się jednak konflikt obowiązków, gdyż bezwzględna odmowa współpracy mogła ograniczać możliwości ratowania prześladowanych rodzin. Koncepcje Thomasa Schellinga dotyczące negocjacji strategicznych pozwalają dodatkowo dostrzec znaczenie asymetrii zasobów oraz wiarygodności zobowiązań. W negocjacjach z podmiotem stosującym przemoc i niepodlegającym skutecznej kontroli prawnej podstawowym problemem jest brak gwarancji wykonania uzgodnień.

Prześladowca może wykorzystywać rozmowy do pozyskiwania korzyści, informacji lub zwiększania zależności drugiej strony, nie zamierzając respektować obietnic. Dlatego negocjacje organizacji żydowskich z władzami nazistowskimi należy analizować nie tylko przez pryzmat deklarowanych celów, lecz także rzeczywistej struktury siły, dostępności alternatyw i stopnia kontroli nad realizacją porozumienia.

Nie oznacza to automatycznie, że każde negocjacje były błędem. Wskazuje to raczej na wyjątkowe ryzyko związane z poszukiwaniem kompromisu w relacji z podmiotem, którego podstawowym instrumentem politycznym jest arbitralny przymus. Najostrzejsza interpretacja Mosera, przedstawiająca Haavarę jako świadectwo szczególnego powinowactwa między syjonizmem a nazistowską polityką emigracyjną, wymaga zatem doprecyzowania. Historycznie potwierdzone pozostaje istnienie porozumienia, jego znaczenie gospodarcze oraz kontrowersje związane z bojkotem niemieckich towarów.

Nie wynika z tego jednak, że organizacje syjonistyczne podzielały nazistowski program prześladowania Żydów lub dążyły do urzeczywistnienia zbieżnego celu politycznego. Nazizm traktował Żydów jako społeczność przeznaczoną do wykluczenia, a następnie eksterminacji, podczas gdy organizacje żydowskie prowadzące negocjacje starały się zapewnić określonym osobom możliwość emigracji i zachowania części majątku. Moralna ocena instrumentalnych korzyści uzyskanych przez poszczególne strony pozostaje uprawnionym przedmiotem badań, ale nie może zostać przekształcona w fałszywą równoważność odpowiedzialności sprawców i ofiar.

Zasadniczy problem badawczy należy więc sformułować inaczej: czy konkretne rozwiązania przyjęte w ramach Haavary stanowiły najlepszy spośród rzeczywiście dostępnych sposobów ratowania zagrożonych Żydów, jakie grupy uzyskały możliwość skorzystania z tego mechanizmu, jakie bariery ekonomiczne ograniczały jego dostępność oraz jakie skutki wywoływał on dla działań innych organizacji żydowskich?

Suwerenna odpowiedzialność państw a ograniczenia emigracji

Tak postawione zagadnienia pozwalają badać rzeczywistą selektywność programu emigracyjnego bez uznawania samych negocjacji za dowód ideologicznego współdziałania z prześladowcami. Pozwalają one również uwzględnić fakt, że w warunkach ograniczonego dostępu do wiz i środków transportu możliwości ucieczki nie były rozdzielane w sposób społecznie neutralny. Kryteria

majątkowe, zawodowe, zdrowotne czy rodzinne mogły wpływać na szanse opuszczenia Niemiec, pogłębiając nierówności między osobami objętymi tym samym systemem dyskryminacji.

Évian, Bermuda i zamknięte granice. Międzynarodowa odpowiedzialność za możliwości ocalenia

Ocena żydowskich strategii ratunkowych pozostaje niepełna bez uwzględnienia polityki państw, które dysponowały rzeczywistą suwerennością, własnymi granicami oraz instrumentami regulowania migracji.

Kluczowym przykładem jest konferencja w Évian z lipca 1938 roku, zorganizowana z inicjatywy prezydenta Stanów Zjednoczonych Franklina Delano Roosevelta. Przedstawiciele trzydziestu dwóch państw podjęli tam problem uchodźców uciekających przed prześladowaniami w nazistowskich Niemczech i anektowanej Austrii. Większość delegacji deklarowała współczucie dla osób zagrożonych, lecz nie była gotowa na znaczące zwiększenie liczby przyjmowanych uchodźców. Według dokumentacji United States Holocaust Memorial Museum konferencja nie doprowadziła do rozwiązań odpowiadających rzeczywistej skali narastającego kryzysu. Wydarzenie to obnażyło konflikt między deklarowaną solidarnością humanitarną a polityczną kalkulacją państw. Rządy mogły uznawać potrzebę ochrony prześladowanych, a jednocześnie obawiać się społecznych konsekwencji migracji, kosztów gospodarczych i reakcji opinii publicznej.

Problem ten odpowiada strukturze dylematu zbiorowego działania, w którym poszczególni uczestnicy oczekują, że koszt rozwiązania problemu zostanie poniesiony przede wszystkim przez innych. Mancur Olson wskazywał, że nawet grupy podmiotów posiadających wspólny interes mogą mieć trudności z jego realizacją, jeśli indywidualne zachęty do działania są niewystarczające. W przypadku międzynarodowej polityki uchodźczej mechanizm ten prowadzi do sytuacji, w której niemal wszystkie państwa uznają konieczność udzielenia pomocy, lecz każde ogranicza własny udział, przez co zbiorowy rezultat pozostaje rażąco nieadekwatny do potrzeb.

Konferencja w Évian pozwala zatem zrewidować sposób przypisywania odpowiedzialności za niepowodzenia w ratowaniu europejskich Żydów. Nie jest metodologicznie uzasadnione koncentrowanie uwagi wyłącznie na sporach między organizacjami syjonistycznymi a antysyjonistycznymi, skoro rzeczywista możliwość masowej emigracji zależała w znacznym stopniu od decyzji suwerennych państw. Rządy dysponujące kompetencją do wydawania wiz i przyznawania azylu posiadały zupełnie inny zakres sprawczości niż organizacje działające w imieniu prześladowanych społeczności. Analiza kontrfaktyczna powinna zatem pytać, ilu ludzi mogłoby znaleźć schronienie, gdyby państwa demokratyczne wcześniej rozszerzyły możliwości emigracyjne, zamiast ograniczać działania do dyplomatycznych deklaracji współczucia. Znaczenie tego problemu wzrosło po ogłoszeniu brytyjskiej Białej Księgi z maja 1939 roku, która ograniczyła

imigrację żydowską do Palestyny do 75 tysięcy osób w ciągu pięciu lat i uzależniła dalszy napływ od zgody ludności arabskiej. Dokument ten ograniczał także transfery ziemi i przedstawiał brytyjską koncepcję przyszłego ustroju Palestyny. Z perspektywy uchodźców kluczowy był fakt, że jeden z ważnych kierunków emigracji został objęty dodatkowymi restrykcjami właśnie w momencie gwałtownego pogarszania się ich położenia.

Jednocześnie polityka brytyjska była związana z wcześniejszymi zobowiązaniami wobec ludności arabskiej i narastającym konfliktem o migrację, własność ziemi i suwerenność Palestyny. Rzetelna analiza wymaga więc jednoczesnego rozpoznania potrzeb uchodźców oraz praw społeczności zamieszkującej terytorium mandatowe, zamiast przedstawiania interesów jednej grupy jako automatycznie unieważniających prawa drugiej.

Asymetria odpowiedzialności za zaniechanie pomocy

Równie istotna pozostaje konferencja bermudzka z kwietnia 1943 roku, zorganizowana przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię w czasie, gdy do aliantów docierały już informacje o masowej zagładzie europejskich Żydów. Spotkanie nie przyniosło konkretnych rozwiązań odpowiadających skali eksterminacji, co pogłębiło frustrację organizacji zabiegających o ratunek dla ofiar. W lipcu tego samego roku Jan Karski przekazał prezydentowi Rooseveltowi raporty wynikające z działalności polskiego podziemia oraz własne doświadczenia w dokumentowaniu nazistowskich zbrodni. Dopiero 22 stycznia 1944 roku administracja amerykańska powołała War Refugee Board – instytucję odpowiedzialną za organizowanie działań ratunkowych i pomocowych. Według USHMM jej działalność prawdopodobnie przyczyniła się do ocalenia dziesiątek tysięcy osób, choć w obliczu rozmiarów dokonanej już eksterminacji rozpoczęła się bardzo późno.

Wydarzenia te pozwalają odróżnić odpowiedzialność za bezpośrednie popełnianie zbrodni od odpowiedzialności za zaniechanie określonych działań ochronnych. Ta druga kategoria wymaga odrębnego uzasadnienia prawnego i moralnego, gdyż nie każde zaniechanie pomocy stanowi zbrodnię, a zakres obowiązku działania zależy od sytuacji, kompetencji i obowiązujących norm. W refleksji moralnej można jednak badać, czy instytucje dysponujące możliwością ograniczenia cierpienia wykorzystały dostępne środki w sposób odpowiadający rozpoznanemu zagrożeniu. Zarzut dotyczący niewystarczającej skuteczności organizacji żydowskich powinien zatem zostać zestawiony z polityką państw, których decyzje wyznaczały granice migracji i możliwości finansowania przedsięwzięć ratunkowych. Pominięcie tej asymetrii prowadziłoby do paradoksalnego rezultatu, w którym większe wymagania moralne formułowano by wobec prześladowanych niż wobec podmiotów posiadających realne instrumenty ich ochrony.

Strategie ratunkowe a etyka negocjacji w warunkach okupacji

W czasie drugiej wojny światowej żydowskie organizacje ratunkowe stosowały zróżnicowane strategie: od przerzutu ludzi przez granice i zdobywania dokumentów emigracyjnych, przez organizowanie schronienia i finansowanie pomocy, aż po przekazywanie informacji o deportacjach oraz negocjacje z władzami okupacyjnymi.

Przykładem takiej działalności była Grupa Robocza w Bratysławie, związana m.in. z Gisi Fleischmann i rabinem Michaelem Dovem Weissmandlem. Organizacja ta, powstała w obliczu prześladowań słowackich Żydów, dążyła do ograniczenia deportacji poprzez wykorzystywanie kontaktów międzynarodowych, przekazywanie środków finansowych oraz gromadzenie danych o losie osób wywożonych na teren okupowanej Polski. Według dokumentacji Yad Vashem jej członkowie starali się również informować zagraniczne instytucje o masowych mordach i przeciwdziałać deportacjom Żydów z Węgier. Historia Grupy Roboczej pokazuje, że prowadzenie negocjacji z przedstawicielami aparatu prześladowczego nie musi oznaczać moralnej akceptacji jego celów. Osoby działające w warunkach okupacji mogły uznawać, że korupcja, przekupstwo czy pozornych ustępstw są jednymi z nielicznych sposobów na opóźnienie transportów i ratowanie życia. Strategia ta była niezwykle ryzykowna – opierała się na nadziei, że sprawcy dotrzymają ustaleń, podczas gdy czasowe wstrzymanie deportacji mogło być jedynie przygotowaniem do kolejnych operacji. Nie oznaczało to jednak, że podejmowane próby były nieracjonalne.

W obliczu eksterminacji każda możliwość opóźnienia transportu, zdobycia dokumentów czy przekazania informacji miała bezpośrednie znaczenie dla przetrwania. Kluczową rolę odegrał tu raport Rudolfa Vrby i Alfreda Wetzlera, którzy 7 kwietnia 1944 roku uciekli z Auschwitz-Birkenau, przekazując szczegółowe dane o funkcjonowaniu obozu i masowej zagładzie. Ich świadectwo stało się elementem procesu informowania środowisk żydowskich oraz instytucji międzynarodowych o nazistowskich zbrodniach. Choć w kolejnych tygodniach informacje te docierały do różnych odbiorców, skala i szybkość ich rozpowszechniania były ograniczone przez realia wojny, okupacji i utrudnionej komunikacji. W przypadku deportacji z Węgier kluczowe jest zatem precyzyjne ustalenie, kto otrzymał raport, kiedy zapoznał się z jego treścią, jakie miał możliwości działania i czy podjęte decyzje mogły faktycznie wpłynąć na los deportowanych.

Asymetria informacji a odpowiedzialność ofiar

W tym miejscu pomocna okazuje się teoria asymetrii informacji, rozwijana w ekonomii m.in. przez George'a Akerlofa, Michaela Spence'a i Josepha Stiglitza. Jej istotą jest rozpoznanie sytuacji, w której strony relacji społecznej mają nierówny dostęp do danych kluczowych dla podejmowania decyzji.

W warunkach nazistowskiego terroru asymetria ta miała charakter skrajny i była celowo wytwarzana. Aparat prześladowczy kontrolował komunikację, rozpowszechniał fałszywe informacje o deportacjach oraz ukrywał rzeczywisty charakter obozów zagłady, drastycznie ograniczając zdolność ofiar do weryfikacji zagrożenia. Z tego powodu analiza decyzji podejmowanych przez ludność żydowską nie może abstrahować od świadomej polityki dezinformacyjnej sprawców. Nie sposób oceniać zachowania społeczności jako rezultatu swobodnego wyboru, skoro podstawowe informacje niezbędne do jego dokonania były przed nią systematycznie ukrywane.

Z perspektywy współczesnej etyki informacji pojawia się tu problem obowiązku ostrzegania. Jeśli podmiot posiada wiarygodną wiedzę o bezpośrednim zagrożeniu życia innych ludzi, można rozważać istnienie moralnego zobowiązania do jej przekazania. Jednak realizacja tego obowiązku wymaga możliwości skutecznej komunikacji, rozpoznania prawdopodobnych konsekwencji oraz oceny, czy ujawnienie prawdy nie zwiększy w danej sytuacji stopnia zagrożenia.

W realiach okupacyjnego terroru wszystkie te przesłanki mogły pozostawać niepewne. Co więcej, skuteczność ostrzeżenia zależała od możliwości działania jego adresatów – osób zamkniętych w gettach, obozach przejściowych czy społecznościach całkowicie pozbawionych dróg ucieczki. Właśnie dlatego rozważania o obowiązku ostrzegania należy oddzielić od moralnego oskarżania ofiar o niezapobieżenie własnej zagładzie. Możliwość przekazania wiedzy o zbrodni nie oznacza bowiem automatycznie zdolności do jej powstrzymania. Ostateczna odpowiedzialność za deportacje, masowe mordy i system maskowania ich charakteru spoczywała na nazistowskich sprawcach oraz współdziałających z nimi instytucjach.

Jednocześnie historyk może poddawać krytycznej ocenie konkretne decyzje pośredników i organizatorów działań ratunkowych, nie naruszając tego zasadniczego rozróżnienia. Badanie takich wyborów jest uzasadnione, o ile opiera się na dokumentach, rzetelnym ustaleniu rzeczywistych możliwości działania i konsekwentnym odróżnianiu udziału w danym procesie od odpowiedzialności za jego sprawczą organizację.

Dylematy selekcji w negocjacjach Rudolfa Kasztnera

Jednym z najtrudniejszych problemów historycznych dotyczących żydowskich strategii ratunkowych pozostaje działalność Rudolfa (Rezső) Kasztnera (1906-1957), związanego z węgierskim ruchem syjonistycznym i Komitetem Pomocy i Ratunku w Budapeszcie. Jego aktywność nabrała szczególnego znaczenia po zajęciu Węgier przez wojska niemieckie 19 marca 1944 roku, gdy nazistowskie władze rozpoczęły przygotowania do masowej deportacji miejscowych Żydów. Według United States Holocaust Memorial Museum w okresie od 15 maja do 9 lipca 1944 roku niemieccy funkcjonariusze i węgierska żandarmeria deportowali około 437 tysięcy Żydów w 147 transportach, z czego ok. 420 tysięcy skierowano do Auschwitz-Birkenau. Większość z nich została zamordowana, a skala i tempo operacji czyniły ten epizod jednym z najbardziej dramatycznych etapów nazistowskiego ludobójstwa. W tych okolicznościach Kasztner oraz jego współpracownicy prowadzili rozmowy z przedstawicielami SS, w tym z Adolfem Eichmannem, Dieterem Wislicenym i Kurtem Becherem.

Negocjacje te obejmowały próby ratowania wybranych grup ludności oraz szersze propozycje wymiany środków materialnych na wolność prześladowanych. Szczególnie kontrowersyjny był projekt określany jako Blood for Goods, w ramach którego nazistowscy negocjatorzy sugerowali możliwość zwolnienia określonej liczby Żydów w zamian za towary i środki transportowe. W przedsięwzięcie ten zaangażowany był również Joel Brand, który starał się przekazać tę propozycję przedstawicielom aliantów i organizacji żydowskich.

Ostatecznie główny projekt masowej wymiany nie został zrealizowany, jednak część negocjacji doprowadziła do uratowania ograniczonej grupy osób. Najbardziej znanym rezultatem tych rozmów stał się transport określany jako pociąg Kasztnera, który 30 czerwca 1944 roku opuścił Budapeszt z 1686 osobami. Wbrew wcześniejszym obietnicom nie udał się bezpośrednio do Szwajcarii, lecz dotarł do Bergen-Belsen, gdzie pasażerowie zostali zatrzymani w wyodrębnionej części obozu. Dopiero w sierpniu i grudniu 1944 roku mogli dotrzeć do Szwajcarii.

Wśród pasażerów znajdowali się przedstawiciele różnych środowisk: działacze syjonistyczni, rabini, osoby zamożne, członkowie rodzin negocjatorów, dzieci, nauczyciele i pracownicy. Istotny jest fakt obecności w transporcie rabina Joela Teitelbauma, późniejszego wybitnego przedstawiciela ortodoksyjnego antysyjonizmu, co podważa uproszczoną tezę, jakoby przedsięwzięcie służyło wyłącznie ratowaniu ideologicznych zwolenników syjonizmu. Nie oznacza to jednak, że dobór pasażerów był społecznie neutralny lub nie wymaga krytycznej oceny. Obecność krewnych Kasztnera, jego znajomych i osób wpływowych budzi uzasadnione pytania o procedury selekcji oraz

dostęp do ograniczonych możliwości ratunku. W tym kontekście kluczowy staje się sposób rozdzielania dobra skrajnie rzadkiego, którym w tej sytuacji była szansa na przeżycie.

Wybór pasażerów mógł być podyktowany więziami rodzinnymi, zdolnością finansowania negocjacji, pozycją społeczną, działalnością polityczną lub wpływami organizacyjnymi. Ocena takiej selekcji wymaga jednak odróżnienia moralnej zasadności kryteriów od rzeczywistych możliwości negocjacyjnych. Nie można automatycznie zakładać, że istniała opcja dowolnego zastąpienia jednych pasażerów innymi przy zachowaniu tej samej szansy na sukces transportu. W teorii sprawiedliwości Johna Rawlsa problem podobnej selekcji można zestawić z zasadą bezstronności, nakazującą konstruowanie rozwiązań w oderwaniu od wiedzy o własnej pozycji społecznej. Gdyby uczestnicy nie wiedzieli, czy należą do rodzin negocjatorów, grup zamożnych czy osób pozbawionych zasobów, mogliby uznać za kluczowe kryteria ograniczające arbitralność i zapewniające równe szanse. Jednak historyczne warunki negocjacji Kasztnera nie odpowiadały idealnej sytuacji sprawiedliwego podziału, gdyż ostateczna kontrola nad transportem należała do funkcjonariuszy SS. Teoria Rawlsa dostarcza więc narzędzia normatywnego, ale nie pozwala w pełni odtworzyć praktycznych możliwości działania negocjatorów.

Odmienne podejście oferuje etyka konsekwencjalistyczna, skupiona na maksymalizacji liczby uratowanych. Z tej perspektywy wybór pasażerów należałoby oceniać przez pryzmat przewidywanej skuteczności przedsięwzięcia. Jednak już na poziomie operacyjnym pojawiają się trudności: nie wiadomo, czy inne kryteria selekcji pozwoliłyby utrzymać porozumienie, czy negocjatorzy mogli samodzielnie ustalać listę i czy dostępne środki finansowe mogły uratować więcej osób. Podobnie ocalenie 1686 osób nie dowodzi automatycznie moralnej słuszności wszystkich decyzji. Rezultat ten jest istotnym faktem historycznym, lecz pełna ocena przedsięwzięcia wymaga rozpoznania jego kosztów i skutków dla tych, którzy poza transportem zostali skazani na śmierć.

Proces Kasztnera a rozróżnienie winy moralnej od prawnej

Najostrzejszy zarzut wobec Kasztnera dotyczył jego wiedzy o rzeczywistym celu deportacji węgierskich Żydów oraz zakresu ostrzeżeń, jakimi dzielił się ze społecznościami zagrożonymi wywiezieniem do Auschwitz. W 1953 roku Malkiel Gruenwald opublikował oskarżenia dotyczące negocjacji Kasztnera z SS, jego rzekomego współudziału w zatajeniu informacji oraz pomocy udzielonej konkretnym nazistowskim funkcjonariuszom. Spór ten przerodził się w głośny proces sądowy, w którym zarzuty wobec Kasztnera wpleciono w szerszy konflikt polityczny dotyczący izraelskiego rządu i historii działań ratunkowych. W wyroku z 1955 roku sędzia Beniamin Halewi

przyjął znaczną część tych oskarżeń, kładąc szczególny nacisk na kwestię selekcji pasażerów, brak dostatecznego ostrzegania ludności oraz same negocjacje z funkcjonariuszami SS. Właśnie w tym punkcie niezbędna jest szczególna precyzja historycznoprawna.

Postępowanie przeciwko Gruenwaldowi miało początkowo charakter sprawy o zniesławienie, lecz szybko przekształciło się w szeroko komentowany proces dotyczący działalności Kasztnera. Nie było to klasyczne postępowanie karne, w którym Kasztner występowałby jako oskarżony o udział w nazistowskim ludobójstwie. Jest to kluczowe dla interpretacji późniejszych rozstrzygnięć: kwalifikacje formułowane przez sędziego w procesie o zniesławienie nie powinny być utożsamiane z prawomocnym ustaleniem odpowiedzialności karnej za konkretne czyny. W języku teorii prawa konieczne jest rozróżnienie przedmiotu postępowania, standardu dowodowego, zakresu ustaleń faktycznych oraz rodzaju odpowiedzialności, której dotyczyło orzeczenie. Istotny jest również dalszy przebieg sprawy.

Izraelski Sąd Najwyższy w styczniu 1958 roku uchylił większość obciążających Kasztnera ustaleń sądu niższej instancji, wskazując na poważne błędy wcześniejszego rozstrzygnięcia. Nie oznaczało to usunięcia wszystkich kontrowersji wokół jego działalności – szczególnie tych związanych z powojennymi zeznaniami na rzecz Kurta Bechera. Jednak rzetelna rekonstrukcja historii procesu wymaga uwzględnienia zarówno wyroku z 1955 roku, jak i późniejszego orzeczenia Sądu Najwyższego. Kasztner nie doczekał tego rozstrzygnięcia: w marcu 1957 roku został postrzelony w zamachu dokonanym przez skrajnie prawicowych sprawców i zmarł kilkanaście dni później.

Fakt ten ukazuje tragiczne konsekwencje sytuacji, w której historyczny spór o odpowiedzialność moralną przekształca się w radykalnie spolaryzowany konflikt polityczny. Z perspektywy filozofii prawa i metodologii historiografii przypadek Kasztnera stanowi ważne ostrzeżenie przed utożsamianiem oskarżenia moralnego z prawnie ustaloną winą. Współczesny badacz może rekonstruować jego decyzje, krytycznie oceniać kryteria doboru pasażerów i analizować znaczenie powojennych interwencji na rzecz funkcjonariuszy SS.

Nie może jednak pomijać orzeczenia Sądu Najwyższego ani traktować uniewinniającego w znacznej części rezultatu postępowania jako nieistotnego szczegółu. Takie pominięcie prowadziłoby do selektywnej rekonstrukcji materiału źródłowego, co jest szczególnie niebezpieczne w pracy aspirującej do naukowego rozstrzygania sporów. Równie ważna pozostaje różnica między faktem posiadania przez Kasztnera określonych informacji a realną możliwością skutecznego przekazania ich wszystkim zagrożonym społecznościom. Historycznie uzasadnione jest badanie jego wiedzy o raportach dotyczących Auschwitz, relacji z innymi organizatorami działań ratunkowych i podejmowanych prób informowania ludności. Jednak twierdzenie, że świadomie zaakceptował śmierć setek tysięcy osób w zamian za uratowanie niewielkiej grupy, wymagałoby wyjątkowo

mocnego materiału dowodowego dotyczącego rzeczywistego porozumienia, zamiaru i możliwości alternatywnego działania. Sam tragiczny wynik wydarzeń nie dowodzi automatycznie istnienia takiej umowy. Równocześnie nie można ograniczać się do wskazania liczby ocalonych, jeśli dostępne dokumenty uzasadniają pytania o sposób wykorzystania wiedzy i dystrybucję szans ratunkowych.

W tym kontekście istotna jest koncepcja odpowiedzialności za przewidywalne następstwa działania, rozwijana w filozofii moralnej i prawie. Ocena decyzji wymaga bowiem ustalenia, jakie skutki były rzeczywiście możliwe do przewidzenia w chwili działania oraz jakimi środkami dysponował podmiot.

Asymetria sprawstwa w negocjacjach i Judenratach

W przypadku negocjacji Kasztnera kluczowa jest asymetria między organizatorem ludobójstwa a negocjatorem reprezentującym prześladowaną wspólnotę. Eichmann i jego współpracownicy kontrolowali system deportacji, podczas gdy przedstawiciele żydowskich organizacji mogli jedynie próbować wpływać na poszczególne decyzje poprzez rozmowy, przekazywanie informacji czy pozyskiwanie środków.

Taka dysproporcja nie zamyka drogi do krytyki zachowania negocjatorów, lecz wyklucza moralne i historyczne zrównywanie ich sprawczości z działaniami nazistowskich funkcjonariuszy. Do najtrudniejszych zagadnień historii Zagłady należy również działalność rad żydowskich (Judenräte), tworzonych przez władze niemieckie na okupowanych terytoriach. Rady te miały wykonywać narzucone im funkcje administracyjne: od organizacji życia w gettach i egzekwowania przepisów, po prowadzenie ewidencji i realizację żądań okupanta. Jednocześnie część ich członków starała się zapewnić mieszkańcom żywność, opiekę społeczną, pomoc medyczną i inne elementarne warunki przetrwania. Właśnie ta dwoistość funkcji stwarzała dramatyczne sytuacje moralne, gdyż instytucje powołane przez sprawców bywały jednocześnie jednym z niewielu dostępnych narzędzi niesienia pomocy prześladowanej ludności. Z perspektywy socjologii organizacji jest to przykład instytucjonalnego uwikłania, w którym jednostka lub grupa wykonuje zadania w ramach struktury władzy, nie posiadając rzeczywistej kontroli nad jej nadrzędnymi celami.

Problem ten nie daje się sprowadzić do zwykłego podporządkowania hierarchicznego, ponieważ nazistowski system okupacyjny opierał się na terrorze, groźbach śmierci i całkowitej asymetrii sił. Członkowie Judenratów działali pod presją bezpośredniego zagrożenia własnym życiem oraz życiem mieszkańców getta, często przy ograniczonej wiedzy o rzeczywistych zamiarach Niemców. W niektórych przypadkach próbowali opóźniać deportacje lub chronić wybrane grupy; w innych

wykonywali rozkazy, które ułatwiały proces prześladowań. Historyczne przykłady ukazują szerokie spektrum postaw. Adam Czerniaków, przewodniczący warszawskiego Judenratu, 23 lipca 1942 roku odebrał sobie życie, odmawiając realizacji żądań dotyczących deportacji ludności getta.

W innych miejscowościach członkowie rad współpracowali z podziemiem, organizowali pomoc lub uczestniczyli w przygotowywaniu oporu. Występowały również przypadki uległości wobec okupanta w nadziei ocalenia części mieszkańców, a także zachowania wymagające odrębnej, krytycznej oceny moralnej.

Wybory bez alternatywy a odpowiedzialność ofiar

Materiały USHMM dokumentują różnice między radami w Warszawie, Kownie czy Białymstoku i innych miejscowościach, co podważa możliwość sformułowania jednego, ogólnego osądu wobec wszystkich ich członków. W tym kontekście kluczowa staje się koncepcja choiceless choices, rozwijana przez Lawrence'a Langera w badaniach nad doświadczeniami ofiar Zagłady. Termin ten odnosi się do sytuacji, w których człowiek zostaje zmuszony do decyzji nieposiadających moralnie akceptowalnej alternatywy. Klasyczne modele wyboru zakładają możliwość porównania dostępnych opcji w świetle określonych wartości i preferencji; w warunkach nazistowskiego terroru wybór ten mógł zostać ograniczony do działań, z których każde wiązało się z poważną krzywdą lub zagrożeniem życia. W efekcie formalna obecność kilku możliwości zachowania nie oznacza istnienia rzeczywistej wolności wyboru w znaczeniu przyjmowanym przez liberalną teorię autonomii.

Koncepcję Langera można zestawić z etyką odpowiedzialności Maxa Webera, który rozróżniał orientację działania na przekonania i na przewidywane konsekwencje. W zwyczajnych warunkach politycznych etyka ta wymaga uwzględnienia skutków decyzji osób sprawujących władzę. W sytuacji skrajnego terroru rozróżnienie to ujawnia jednak swoje ograniczenia, ponieważ podmiot nie ma możliwości kontrolowania całego procesu, a przewidywanie skutków zależy od informacji świadomie fałszowanych przez oprawców. Członek rady żydowskiej mógł zatem wierzyć, że wykonanie konkretnego żądania zapewni mieszkańcom getta czasowe bezpieczeństwo, podczas gdy w rzeczywistości ułatwiało to jedynie sprawniejsze przygotowanie kolejnego etapu eksterminacji.

Ocena takiego działania wymaga ustalenia rzeczywistego zakresu wiedzy i możliwości danej osoby, a nie przypisywania jej pełnej świadomości zbrodniczego planu. Nie oznacza to całkowitego zniesienia odpowiedzialności moralnej uczestników instytucji działających pod przymusem, lecz wskazuje na konieczność zastosowania zróżnicowanych kryteriów: stopnia zagrożenia, zakresu dobrowolności, dostępnych alternatyw i rzeczywistych następstw działania. Współczesne prawo karne zna konstrukcje uwzględniające przymus, stan wyższej konieczności czy ograniczoną

poczytalność, choć ich zastosowanie zależy od systemu prawnego i charakteru czynu. Choć nie należy mechanicznie przenosić tych kategorii na wszystkie wydarzenia historyczne, dostarczają one aparatu pojęciowego pozwalającego oddzielić moralną ocenę zachowania od uproszczonego przypisywania winy.

Na tym tle szczególnie kontrowersyjna staje się krytyka rad żydowskich przedstawiona przez Hannah Arendt w książce "Eichmann in Jerusalem". Arendt, opierając się w znacznym stopniu na badaniach Raula Hilberga, analizowała wpływ narzuconych przez nazistów struktur administracyjnych na sprawność prześladowań. Jej interpretacja wywołała sprzeciw części historyków i ocalałych, którzy wskazywali na niedostateczne uwzględnienie skrajnego przymusu oraz zróżnicowania zachowań członków Judenratów. Istotne jest zatem oddzielenie analizy instytucjonalnego wykorzystania rad przez nazistów od oskarżania ich członków o świadome uczestnictwo w eksterminacji. Pierwsze zagadnienie ma charakter historyczny, drugie zaś wymaga indywidualnego ustalenia wiedzy, zamiaru i zakresu sprawczości.

Jednym z najważniejszych wydarzeń powojennej historii prawa karnego i pamięci Zagłady był proces Adolfa Eichmanna, rozpoczęty 11 kwietnia 1961 roku w Jerozolimie. Eichmann, funkcjonariusz nazistowskiego aparatu bezpieczeństwa, należał do głównych organizatorów deportacji europejskich Żydów do gett i ośrodków zagłady. Jego działalność obejmowała planowanie transportów, koordynowanie pracy podległych struktur oraz współdziałanie z instytucjami realizującymi ludobójstwo.

Po wojnie uciekł do Argentyny, skąd został uprowadzony przez izraelskie służby w 1960 roku. Postawiono go przed sądem na podstawie ustawy z 1950 roku dotyczącej karania nazistów i ich pomocników. Proces zakończył się uznaniem winy w grudniu 1961 roku, a po wyczerpaniu środków odwoławczych Eichmann został stracony w czerwcu 1962 roku.

Systemowa sprawczość i banalność zła w mechanizmach ludobójstwa

Z perspektywy historii prawa kluczowe jest to, że postępowanie dotyczyło zbrodni wykraczających poza zwyczajne kategorie przestępczości państwowej. Ludobójstwo europejskich Żydów zostało zorganizowane przez rozbudowany aparat administracyjny, wojskowy, policyjny i transportowy; jego realizacja wymagała współdziałania wielu instytucji oraz osób wykonujących wyspecjalizowane zadania. W takim systemie pojedynczy funkcjonariusz mógł nie uczestniczyć bezpośrednio w zabijaniu ofiar, a jednocześnie odpowiadać za organizacyjne warunki umożliwiające masowe

mordy. Klasyczne kategorie odpowiedzialności karnej musiały zatem zostać odniesione do rzeczywistości, w której sprawczość obejmowała nie tylko fizyczny czyn, lecz także planowanie, organizowanie i koordynowanie przedsięwzięcia przestępczego.

Szczególny charakter procesu wynikał również z jego międzynarodowego znaczenia. Uprowadzenie Eichmanna z Argentyny wywołało spór o naruszenie suwerenności tego państwa, a sam proces przyczynił się do rozwoju powojennej praktyki rozliczania zbrodni przeciwko ludzkości. W perspektywie filozofii prawa pojawiło się napięcie między formalnymi zasadami jurysdykcji państwowej a potrzebą pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców najpoważniejszych zbrodni międzynarodowych. Analiza tych zagadnień wymaga oddzielenia legalności zatrzymania podejrzanego od materialnoprawnej oceny jego czynów. Naruszenie procedur międzypaństwowych nie znosi bowiem historycznej i karnej odpowiedzialności za organizowanie ludobójstwa, podobnie jak doniosłość zbrodni nie zdejmuje obowiązku przestrzegania zasad rzetelnego procesu.

W tym punkcie pojawia się refleksja Hannah Arendt, której praca Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil z 1963 roku stała się jednym z najważniejszych dzieł współczesnej filozofii politycznej. Obserwując proces, Arendt podjęła próbę wyjaśnienia rodzaju zła, w którym sprawca nie musi być demoniczną osobowością świadomie przekraczającą wszelkie granice moralne. Eichmann w jej interpretacji ujawniał zdolność do uczestnictwa w masowym mordzie przy jednoczesnym posługiwaniu się urzędniczymi formułami, unikaniu samodzielnego osądu i podporządkowaniu myślenia logice organizacyjnej. Wprowadzona przez nią kategoria banalności zła nie oznaczała banalności zbrodni ani ograniczenia odpowiedzialności sprawcy. Odnosiła się do dostrzeżonej przez filozofkę przerażającej powierzchowności jego sposobu myślenia, która mogła współistnieć z organizowaniem działań o katastrofalnych skutkach. Z perspektywy filozofii moralnej istotne jest tu rozróżnienie między sprawnością w wykonywaniu zadań a zdolnością do sądu etycznego. Człowiek może posiadać wysokie kompetencje administracyjne i techniczne, a jednocześnie nie podejmować refleksji nad moralnym charakterem celów, którym służy. W takim przypadku efektywność organizacyjna nie jest dowodem odpowiedzialności ani dojrzałości etycznej.

Koncepcję tę można zestawić z Weberowską analizą racjonalności instrumentalnej, w której działanie koncentruje się na skutecznym doborze środków do przyjętych celów. Problem pojawia się, gdy instytucja rozwija doskonałe procedury wykonawcze, nie dopuszczając jednocześnie niezależnego kwestionowania moralnej i prawnej dopuszczalności realizowanych zadań.

Współczesna socjologia organizacji pogłębia tę intuicję poprzez zjawisko rozproszenia odpowiedzialności. W rozbudowanych systemach administracyjnych uczestnicy mogą postrzegać własne działania jako niewielkie elementy procesu, którego całości nie kontrolują. Podział pracy i hierarchizacja decyzji ograniczają poczucie indywidualnej sprawczości, zwłaszcza gdy instytucja

posługuje się językiem technicznym, oddzielającym działanie od jego rzeczywistych skutków dla ludzi.

Taki mechanizm nie wyjaśnia w pełni ludobójstwa, gdyż wymaga uwzględnienia ideologii sprawców i politycznych decyzji kierownictwa. Pozwala jednak zrozumieć, dlaczego nowoczesne instytucje mogą wykorzystywać kompetencje techniczne do realizacji celów radykalnie sprzecznych z podstawowymi normami moralnymi.

Warto zestawić tu analizę Arendt z eksperymentami Stanleya Milgrama dotyczącymi posłuszeństwa wobec autorytetu. Milgram wykazał, że w określonych warunkach uczestnicy badania byli skłonni wykonywać polecenia autorytetu mimo sygnałów o możliwości krzywdzenia innej osoby. Badania te nie są bezpośrednim modelem wyjaśniającym nazistowskie ludobójstwo – skala i motywacje eksperymentu różniły się od rzeczywistości totalitaryzmu – lecz służą analizie mechanizmów podporządkowania jednostki autorytetowi instytucjonalnemu.

Z kolei Albert Bandura rozwijał koncepcję moralnego dystansowania, obejmującą dehumanizację ofiar, rozpraszanie odpowiedzialności, eufemistyczne przedstawianie przemocy i usprawiedliwianie działań odwołaniem do wyższego celu. Połączenie tych perspektyw pozwala rozpoznawać sposoby, w jakie instytucje osłabiają indywidualną zdolność do moralnej kontroli własnego działania.

Banalność zła a ideologiczne sprawstwo Eichmanna

Głównym ograniczeniem wyjaśnienia Arendt pozostaje jednak ryzyko niedostatecznego uwzględnienia rzeczywistego, antysemickiego zaangażowania Eichmanna. Późniejsze badania historyczne, a zwłaszcza praca Bettiny Stangneth **Eichmann Before Jerusalem** – oparta na dokumentach i wypowiedziach Eichmanna z okresu jego pobytu w Argentynie – podważyły uproszczony obraz funkcjonariusza pozbawionego głębokich przekonań ideologicznych. Materiały te wskazują na jego świadome uczestnictwo w nazistowskiej kulturze politycznej, antysemicką motywację oraz gotowość do przedstawiania własnej działalności w sposób sprzeczny z linią obrony przyjętą podczas procesu.

Szczególne znaczenie mają rozmowy z Willemem Sassenem, których pełniejsze fragmenty stały się dostępne badaczom dopiero po procesie. Stangneth podkreśla, że Arendt i inni obserwatorzy nie dysponowali całością materiału, która pozwoliłaby rzetelnie ocenić przedprocesową autoprezentację Eichmanna. Z perspektywy filozofii nauki sytuacja ta jest ważnym przykładem konieczności oddzielenia ogólnej wartości koncepcji teoretycznej od trafności jej zastosowania do konkretnej osoby. Hipoteza o możliwości uczestniczenia w wielkim złu bez pogłębionej refleksji

moralnej może zachować swoją moc wyjaśniającą, nawet jeśli ustalenia historyczne wskazują na silniejsze motywacje ideologiczne, niż zakładała Arendt.

Nie oznacza to automatycznej prawdziwości wszystkich wniosków filozofki ani całkowitego obalenia jej koncepcji. Wymaga raczej rozróżnienia między empiryczną charakterystyką sprawcy a strukturą odpowiedzialności organizacyjnej i ogólnym problemem relacji między myśleniem a moralnym osądem. Należy przy tym pamiętać, że Arendt nie postulowała uniewinnienia Eichmanna ani nie uważała go za osobę pozbawioną odpowiedzialności. Jej krytyka dotyczyła sposobu interpretowania zbrodni, a nie zasadności pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej. W **Stanford Encyclopedia of Philosophy** wyraźnie podkreślono, że filozofka uznawała Eichmanna za winnego jego działań i popierała wykonanie wyroku śmierci.

Niepoprawne jest zatem przedstawianie banalności zła jako próby usprawiedliwienia sprawcy poprzez sprowadzenie go do roli bezwolnego wykonawcy poleceń. Analiza Arendt prowadziła raczej do radykalizacji indywidualnej odpowiedzialności, gdyż kwestionowała możliwość uchylania się od osądu własnych czynów poprzez odwoływanie się do hierarchicznego podporządkowania.

W analizie Mosera kluczowe jest pojęcie **Sprachregelungen**, odnoszące się do narzucanych reguł językowych i sposobów opisywania rzeczywistości. Arendt zwracała uwagę, że nazistowski aparat władzy posługiwał się sformułowaniami maskującymi rzeczywisty charakter prześladowań i masowych mordów. Eufemizmy, administracyjne kategorie „przesiedlenia” oraz techniczne określenia procedur transportowych służyły oddzieleniu języka urzędowego od doświadczenia ofiar. Nie był to jedynie zabieg propagandowy skierowany do społeczeństwa; sposób posługiwania się językiem wpływał również na samopostrzeganie urzędników. Techniczna terminologia pozwalała przedstawiać przemoc jako proces administracyjny, którego moralny wymiar pozostawał poza zwyczajowym horyzontem zawodowej odpowiedzialności.

Z perspektywy filozofii języka interesująca jest relacja między pojęciem a sposobem percepcji świata. Ludwig Wittgenstein wskazywał na znaczenie praktyk językowych w organizowaniu ludzkiego doświadczenia, natomiast późniejsza analiza dyskursu rozwijała zagadnienie społecznych konsekwencji klasyfikowania zjawisk. Język nie tworzy faktów, ale uczestniczy w określaniu ich społecznego znaczenia, dostępności poznawczej i instytucjonalnej kwalifikacji.

W systemach totalitarnych język może być świadomie wykorzystywany do ukrywania przemocy, ograniczania możliwości sprzeciwu i wytwarzania pozorów proceduralnej normalności. Jednocześnie w społeczeństwach demokratycznych istnieją mniej radykalne formy politycznej manipulacji pojęciami, których analiza wymaga zachowania proporcji i historycznej odrębności konkretnych przypadków.

Konieczność odróżnienia współczesnego dyskursu politycznego od mechanizmów nazistowskich

Moser próbuje zastosować tę koncepcję do współczesnych sporów dotyczących syjonizmu, polityki Izraela i palestyńskiej Nakby. W jego interpretacji określone kategorie językowe mają uczestniczyć w pomniejszaniu widoczności palestyńskiego doświadczenia historycznego oraz stygmatyzowaniu żydowskich krytyków polityki państwowej.

Teza ta może stać się przedmiotem empirycznej analizy dyskursu, obejmującej badanie podręczników, oficjalnych dokumentów, wypowiedzi politycznych, przekazów medialnych i instytucjonalnych reakcji na krytykę. Nie jest jednak metodologicznie uzasadnione automatyczne utożsamianie współczesnego języka polityki z systemem eufemizmów wykorzystywanym przez aparat nazistowskiej eksterminacji. Analogie dotyczące mechanizmów językowego ukrywania zdarzeń należy odróżnić od twierdzeń o tożsamości celów, struktur instytucjonalnych i skali przemocy. Najbardziej wartościowe pozostaje zatem potraktowanie analizy dyskursu jako narzędzia sprawdzającego, czy określone kategorie polityczne odpowiadają rzeczywistym właściwościom opisywanych wydarzeń. Przykładowo pojęcia bezpieczeństwa, okupacji, terroryzmu, ludności cywilnej, wysiedlenia i samostanowienia posiadają konkretne znaczenia prawne i polityczne, których nie powinno się dowolnie rozszerzać ani zawężać w zależności od tożsamości sprawcy. Szczególne znaczenie ma tu oddzielenie aktów przemocy skierowanych przeciwko ludności cywilnej od zgodnych z prawem form sprzeciwu politycznego oraz analiza warunków dopuszczalności działań wojskowych. Stosowanie tych samych standardów wobec wszystkich uczestników konfliktu jest podstawowym wymogiem metodologicznej spójności, choć nie oznacza automatycznego uznania symetrii ich faktycznej władzy, zasobów i odpowiedzialności.

Proces Eichmanna wymaga odrębnego rozpoznania jako wydarzenie, które jednocześnie realizowało cele wymiaru sprawiedliwości i wywołało głęboką przemianę społecznej pamięci o Zagładzie. Postępowanie rozpoczęte w Jerozolimie w 1961 roku dotyczyło odpowiedzialności konkretnego funkcjonariusza nazistowskiego aparatu eksterminacji, lecz jego przebieg umożliwił również przedstawienie opinii publicznej szerokiego materiału dotyczącego prześladowań europejskich Żydów. W przeciwieństwie do procesów norymberskich, w których dominowała dokumentacja administracyjna i wojskowa, w Jerozolimie kluczowe stały się osobiste świadectwa ocalałych. Według dokumentacji Yad Vashem przygotowano około 1600 dokumentów oraz listę 108 świadków ocalałych z Zagłady, obok biegłych ekspertów.

Część zeznań wykraczała poza bezpośredni zakres działań Eichmanna, służąc odtworzeniu szerszej historii ludobójstwa. Z perspektywy teorii postępowania karnego sytuacja ta ujawnia istotne

napięcie pomiędzy funkcją jurysdykcyjną procesu a jego funkcją historyczno-edukacyjną. Zasadniczym zadaniem sądu pozostaje rozstrzygnięcie odpowiedzialności konkretnego oskarżonego na podstawie norm prawnych i zgromadzonych dowodów; nie jest natomiast rolą sądu tworzenie kompletnej historii społeczeństwa albo wydarzenia, którego dotyczy postępowanie. Jednocześnie procesy dotyczące zbrodni masowych mogą ujawniać świadectwa o znaczeniu wykraczającym daleko poza ustalenie winy jednej osoby. W takim przypadku postępowanie staje się także instytucją publicznego poznawania przeszłości, a jego rezultaty wpływają na pamięć zbiorową i rozwój badań historycznych.

Szczególnego znaczenia nabiera tutaj teoria sprawiedliwości proceduralnej Toma Tylera, zgodnie z którą społeczna legitymizacja instytucji prawnych zależy nie tylko od materialnego rozstrzygnięcia, ale także od sposobu prowadzenia postępowania, bezstronności procedur i możliwości przedstawiania własnego stanowiska. W procesach dotyczących najpoważniejszych zbrodni międzynarodowych dodatkowym wymiarem jest potrzeba zapewnienia widoczności doświadczeń ofiar. Prawo karne nie może zastępować indywidualnego cierpienia abstrakcyjną kategorią naruszenia normy, lecz nie powinno też dopuszczać, by emocjonalna siła świadectw osłabiała gwarancje rzetelnego procesu. Właśnie to napięcie pomiędzy poznawaniem skali katastrofy a indywidualizacją odpowiedzialności stanowiło jeden z najważniejszych problemów filozoficznych postępowania przeciwko Eichmannowi. Arendt krytycznie odnosiła się do szerszej politycznej funkcji procesu, dostrzegając w nim przedsięwzięcie służące ukształtowaniu izraelskiej świadomości narodowej. W jej interpretacji premier Dawid Ben Gurion oraz oskarżyciele dążyli do ukazania Zagłady jako wydarzenia stanowiącego szczególne uzasadnienie historycznej konieczności powstania państwa żydowskiego. Zarzut ten należy traktować jako interpretację politycznej funkcji procesu, a nie dowód na brak jego rzeczywistej wartości prawnej.

Proces Eichmanna jako selektywny symbol pamięci

Eichmann został osądzony na podstawie obszernego materiału dowodowego; jego odpowiedzialność za organizowanie deportacji i udział w realizacji ludobójstwa jest historycznie udokumentowana. Jednocześnie proces ten miał niezaprzeczalne znaczenie dla izraelskiej i międzynarodowej kultury pamięci, nadając świadectwom osób ocalałych nową, szeroką widoczność społeczną. Warto w tym kontekście przywołać badania Rivki Brot z 2020 roku, opublikowane w Journal of Israeli History.

Autorka wskazuje, że powszechna interpretacja procesu Eichmanna jako pierwszego znaczącego izraelskiego rozliczenia z Zagładą pomija wcześniejsze postępowania sądowe – procesy członków

administracji obozowej i gettowej oraz sprawę Kasztnera. W ujęciu Brot prawo służyło nie tylko utrwalaniu pamięci, ale także selekcjonowaniu wydarzeń i wypieraniu z dominującej świadomości zbiorowej kontrowersji dotyczących zachowania ludzi w warunkach prześladowania. Istotne jest tutaj zastosowanie koncepcji miejsca pamięci do instytucji wymiaru sprawiedliwości: proces sądowy może stać się symbolem wydarzenia historycznego, jednocześnie ograniczając widoczność innych sposobów jego wcześniejszego rozpoznawania. Z perspektywy historii prawa ustalenie to komplikuje uproszczoną narrację, według której dopiero proces Eichmanna umożliwił społeczeństwu izraelskiemu publiczne zmierzenie się z pamięcią Zagłady.

W rzeczywistości kwestie odpowiedzialności, świadectwa i upamiętniania były obecne w izraelskich instytucjach już wcześniej, choć przyjmowały inne formy i nie zawsze miały tak silny wydźwięk polityczny. Proces Eichmanna był więc raczej kluczowym punktem zwrotnym w trwającym już procesie społecznego przepracowywania przeszłości, a nie jego początkiem. Rozróżnienie to jest istotne również dla krytyki Mosera, gdyż pozwala przeciwstawić tezie o jednolitej państwowej konstrukcji pamięci bardziej złożony obraz historycznych sporów, zmian instytucjonalnych i konfliktujących interpretacji Zagłady.

Izraelska pamięć Zagłady. Między instytucjonalizacją a polityczną instrumentalizacją

Zrozumienie powojennej polityki pamięci wymaga uwzględnienia działań podejmowanych jeszcze przed procesem Eichmanna. W 1953 roku izraelski Kneset uchwalił ustawę ustanawiającą Yad Vashem jako państwową instytucję upamiętniania męczenników i bohaterów Zagłady. Jej misja obejmowała nie tylko pamięć o sześciu milionach zamordowanych Żydów, ale również dokumentowanie zniszczonych społeczności, instytucji religijnych i kulturalnych, działalności żydowskiego oporu oraz osób nieżydowskich, które ratowały prześladowanych.

Instytucjonalizacja pamięci a ewolucja pojęcia oporu

Instytucja otrzymała również zadania związane z gromadzeniem dokumentów, prowadzeniem badań, publikowaniem materiałów edukacyjnych oraz rozwojem międzynarodowej działalności upamiętniającej. Z perspektywy teorii pamięci kulturowej Jana Assmanna powołanie takiej organizacji jest przykładem przejścia od indywidualnych i rodzinnych wspomnień do trwałych struktur publicznego przekazu. Pamięć zostaje wówczas zabezpieczona poprzez archiwa, programy edukacyjne, praktyki badawcze i oficjalne formy upamiętniania. Proces ten pozwala chronić świadectwa przed zapomnieniem, umożliwia ich naukowe opracowanie i zapewnia kolejnym pokoleniom dostęp do dokumentacji wydarzeń. Jednocześnie instytucjonalizacja pamięci wiąże się z określonymi procedurami selekcji, klasyfikacji i interpretacji, które mogą odzwierciedlać

dominujące w danym czasie wyobrażenia o historii. Dlatego analiza instytucji pamięci wymaga jednoczesnego uznania ich wartości dokumentacyjnej oraz gotowości do krytycznego spojrzenia na sposób organizowania przekazu.

W tym miejscu kluczowe stają się badania Dalii Ofer dotyczące izraelskich debat o pamięci Zagłady w pierwszej dekadzie istnienia państwa. Autorka wskazuje na spory o właściwe sposoby upamiętniania, relację między cierpieniem ofiar a bohaterstwem oporu oraz miejsce Zagłady w życiu publicznym. Dyskusje te wpłynęły m.in. na instytucjonalne określenie zasad obchodzenia dnia pamięci i późniejszy rozwój publicznych praktyk edukacyjnych. Świadczy to o tym, że izraelska pamięć Zagłady nie była jednolitym programem narzuconym społeczeństwu, lecz kształtowała się poprzez konflikty interpretacyjne i stopniowe uzgadnianie różnych oczekiwań społecznych. Z perspektywy historii idei szczególnie istotny pozostaje spór o pojęcie bohaterstwa.

W wielu wczesnych izraelskich narracjach szczególną uwagę poświęcano oporowi zbrojnemu, symbolizowanemu m.in. przez powstanie w getcie warszawskim z kwietnia 1943 roku. Taki sposób upamiętniania wynikał z potrzeby podkreślenia zdolności żydowskiej wspólnoty do samoobrony oraz przezwyciężenia wcześniejszych stereotypów dotyczących bezsilności diaspory. Jednocześnie eksponowanie walki zbrojnej mogło spychać na margines inne formy heroizmu: ratowanie dzieci, organizowanie pomocy medycznej i żywnościowej, dokumentowanie zbrodni czy podtrzymywanie kultury i życia religijnego. W późniejszej historiografii i muzealnictwie wypracowano szersze rozumienie oporu, obejmujące także działania służące zachowaniu ludzkiej godności w warunkach systematycznego terroru. Kluczowe stało się wówczas odrzucenie uproszczonego przeciwstawienia aktywnego bohatera i biernej ofiary. Człowiek pod całkowitą kontrolą aparatu przemocy nie dysponuje takimi samymi możliwościami działania, jak osoba w wolnym społeczeństwie. Brak walki zbrojnej nie może być zatem podstawą moralnej oceny jednostki, zwłaszcza gdy brak broni i środków komunikacji czynił skuteczny opór praktycznie niemożliwym.

Dokumentacja dotycząca getta warszawskiego ukazuje różnorodne formy przeciwstawiania się nazistowskiemu terrorowi – od działań militarnych Żydowskiej Organizacji Bojowej i Żydowskiego Związku Wojskowego, po konspiracyjne dokumentowanie wydarzeń i zachowywanie instytucji społecznych. W takim ujęciu opór przestaje być wyłącznie kategorią wojskową, stając się zjawiskiem moralnym i społecznym.

Dokumentacja Zagłady a etyka współczesnej pamięci

Doniosłym przykładem pozostaje działalność Emanuela Ringelbluma i grupy Oneg Szabat, której członkowie dokumentowali życie oraz prześladowania warszawskich Żydów, gromadząc

świadectwa, fotografie, dokumenty i relacje mieszkańców getta. Archiwum Ringelbluma stanowi nie tylko źródło wiedzy historycznej, lecz także dowód świadomego sprzeciwu wobec nazistowskiej polityki usuwania społeczności żydowskiej z materialnej i kulturowej historii Europy.

Dokumentowanie prawdy jest tutaj formą odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń. W warunkach, w których sprawcy dążyli do unicestwienia ludzi i zniszczenia świadectw ich istnienia, zachowanie dokumentów staje się działaniem przeciwstawiającym się zarówno przemocy fizycznej, jak i symbolicznej eliminacji pamięci. Właśnie dlatego krytyka państwowej polityki pamięci nie powinna prowadzić do podważania znaczenia instytucji dokumentujących Zagładę. Można badać polityczne wykorzystanie określonych narracji historycznych, nie negując wartości archiwów, badań naukowych i edukacji dotyczącej ludobójstwa. Można również wskazywać na różnice między państwową retoryką bezpieczeństwa a uniwersalistycznymi wnioskami wynikającymi z pamięci prześladowań, nie traktując całej kultury upamiętniania jako narzędzia propagandowego. Takie rozróżnienie jest kluczowe dla metodologicznej uczciwości badań, ponieważ zapobiega przenoszeniu krytyki decyzji politycznych na instytucje posiadające samodzielną wartość poznawczą i moralną. Prowadzi to do problemu aksjologicznego, który łączy historię Zagłady z wcześniejszymi sporami dotyczącymi wybrania, przymierza, żydowskiej emancypacji i narodowej suwerenności.

Pamięć zbiorowego cierpienia może zostać zinterpretowana jako uzasadnienie szczególnej troski o bezpieczeństwo własnej wspólnoty, ale może również prowadzić do rozwijania wrażliwości wobec prześladowań innych ludzi. Obie orientacje nie muszą pozostawać w sprzeczności, gdyż ochrona własnych członków może współistnieć z respektowaniem praw osób zewnętrznych.

Problem pojawia się wówczas, gdy pamięć wcześniejszej krzywdy zostaje przekształcona w przekonanie o moralnej wyjątkowości określonego podmiotu politycznego albo w argument mający ograniczać możliwość krytycznej oceny jego współczesnych działań. Michael Rothberg, rozwijając koncepcję pamięci wielokierunkowej, wskazywał na możliwość takiego rozumienia historii katastrof, w którym pamięć jednego rodzaju prześladowania nie musi konkurować z uznaniem innych doświadczeń przemocy. W jego ujęciu pamięć zbiorowa nie stanowi zasobu o stałej wielkości, którego przyznanie jednej wspólnocie wymagałoby automatycznego pomniejszenia pamięci pozostałych.

Przeciwnie, konfrontacja różnych historii może prowadzić do poszerzania społecznej zdolności rozpoznawania cierpienia, pod warunkiem zachowania odrębności faktograficznej i historycznej poszczególnych wydarzeń. Perspektywa ta nie oznacza utożsamiania Zagłady z innymi katastrofami ani relatywizowania jej szczególnego charakteru.

Pozwala natomiast badać, w jaki sposób pamięć określonego doświadczenia może stawać się źródłem solidarności przekraczającej granice wspólnoty, której bezpośrednio dotyczy. W tym sensie współczesna debata dotycząca Izraela i Palestyny wymaga szczególnej ostrożności interpretacyjnej. Zbrodnie nazistowskie i palestyńskie doświadczenia wojny, wysiedlenia oraz okupacji posiadają odrębne przyczyny, historyczne mechanizmy i konsekwencje prawne. Ich zestawienie może służyć analizie odpowiedzialności za ochronę ludności cywilnej, znaczenia narodowej suwerenności oraz możliwości przekształcania pamięci cierpienia w polityczne zobowiązanie. Nie może jednak stanowić podstawy automatycznego przenoszenia kwalifikacji prawnych, symboli lub odpowiedzialności między odmiennymi wydarzeniami. Szczególnie niebezpieczne byłoby wykorzystywanie analogii historycznych do przypisywania współczesnym społecznościom zbiorowych cech sprawców dawnych zbrodni albo do pomniejszania odpowiedzialności za ludobójstwo europejskich Żydów. Z perspektywy prawa międzynarodowego kluczowa jest zasada, że współczesne działania podlegają ocenie według właściwych norm dotyczących ochrony ludności cywilnej, zakazu dyskryminacji, dopuszczalności używania siły i odpowiedzialności za najpoważniejsze zbrodnie. Historyczne doświadczenie prześladowania może wyjaśniać zbiorową percepcję zagrożeń, ale nie zastępuje konieczności oceny konkretnych działań i ich skutków.

Analogicznie dążenie do samostanowienia nie może samo przez się usprawiedliwiać naruszania podstawowych praw innych osób.

Konieczność rozdzielenia faktów historycznych od polityki pamięci

Właśnie dlatego współczesne badania powinny oddzielać analizę historycznych przyczyn konfliktu od prawnej kwalifikacji aktualnych zdarzeń, zachowując jednocześnie świadomość, że wcześniejsze doświadczenia wpływają na decyzje polityczne i społeczne postrzeganie odpowiedzialności. Warto w tym kontekście przywołać teorię traumy zbiorowej, rozwijaną między innymi przez Jeffreya C. Alexandra. Trauma kulturowa nie jest bowiem wyłącznie sumą indywidualnych zaburzeń psychicznych wywołanych tragicznym doświadczeniem; stanowi ona społeczny proces interpretowania określonego wydarzenia jako fundamentalnego naruszenia tożsamości wspólnoty. W procesie tym uczestniczą instytucje pamięci, elity intelektualne, środowiska polityczne i organizacje społeczne, które formułują narracje dotyczące przyczyn katastrofy, odpowiedzialności sprawców oraz zobowiązań wynikających z pamięci ofiar. Rozpoznanie tego mechanizmu nie prowadzi do kwestionowania rzeczywistości historycznego cierpienia, lecz pozwala badać, dlaczego podobne doświadczenia mogą przynosić odmienne konsekwencje polityczne w różnych

społeczeństwach i okresach. Jedną z dróg jest rozwijanie wspólnotowej solidarności opartej na przekonaniu o konieczności szczególnej samoobrony. Inną – wzmacnianie uniwersalistycznych instytucji praw człowieka, organizacji pomocowych i międzynarodowych mechanizmów przeciwdziałania przemocy.

Możliwe jest współistnienie obu strategii, choć ich relacja może prowadzić do konfliktów, jeśli środki przyjmowane dla zapewnienia bezpieczeństwa jednej społeczności ograniczają prawa innej. Z perspektywy socjologii politycznej kluczowe staje się zatem rozpoznanie warunków, w których doświadczenie traumy sprzyja poszerzaniu solidarności moralnej, oraz okoliczności, w których wzmacnia tendencję do politycznego zamknięcia i interpretowania krytyki jako egzystencjalnego zagrożenia. Na tym poziomie szczególnego znaczenia nabiera ponownie myśl Hannah Arendt, której refleksja nad totalitaryzmem, bezpaństwowością i odpowiedzialnością za osąd moralny wykracza daleko poza kontrowersje dotyczące procesu Eichmanna. Filozofka konsekwentnie podkreślała znaczenie pluralizmu ludzkiego świata oraz zdolności do działania i myślenia w warunkach współistnienia różnych osób. W takim ujęciu polityka nie może zostać zredukowana do administrowania jednolitą wspólnotą, gdyż jej istotą jest różnorodność ludzkich stanowisk, doświadczeń i perspektyw. Zdolność do samodzielnego osądu oznacza gotowość do rozpoznawania skutków działań również z perspektywy osób, których doświadczenia nie odpowiadają dominującej narracji własnej grupy. Właśnie tutaj najistotniejsza intuicja Mosera może zostać oddzielona od jego najbardziej radykalnych uogólnień.

Historia żydowskiego antysyjonizmu ujawnia obecność myślicieli, rabinów, działaczy społecznych i intelektualistów, którzy kwestionowali utożsamienie żydowskiej tożsamości z jednym modelem politycznej suwerenności. Ich stanowiska stanowią ważną część żydowskiego dziedzictwa, choć nie są jedynymi uprawnionymi interpretacjami tej tradycji. Można zatem uznawać doniosłość ich krytyki, nie twierdząc jednocześnie, że cała historia syjonizmu była jednolitym i nieuchronnym procesem prowadzącym do współczesnych naruszeń praw człowieka. Taka deterministyczna interpretacja pomijałaby zróżnicowanie historycznych programów, zmienność okoliczności oraz znaczenie decyzji podejmowanych przez kolejne pokolenia. Głównym osiągnięciem krytycznej refleksji nad relacją między Zagładą a państwowością jest zatem możliwość rozdzielenia trzech zagadnień: historycznej rzeczywistości nazistowskiego ludobójstwa, odmiennych strategii ratowania prześladowanych Żydów oraz późniejszych sposobów politycznego wykorzystywania pamięci o zbrodniach. Pierwsze należy do dobrze udokumentowanych faktów historycznych, których negowanie jest sprzeczne z zasadami naukowego poznania. Drugie stanowi przedmiot złożonych badań nad decyzjami podejmowanymi w warunkach skrajnego przymusu, ograniczonej informacji i nierównego dostępu do zasobów.

Trzecie obejmuje współczesne procesy kulturowe, polityczne i instytucjonalne, w których pamięć katastrofy uczestniczy w organizowaniu zbiorowej tożsamości oraz uzasadnianiu różnych programów działania. Nie ma podstaw metodologicznych do wyprowadzania z samego istnienia Zagłady bezwarunkowej legitymizacji wszystkich późniejszych decyzji państwa Izrael. Równie nieuzasadnione byłoby posługiwanie się krytyką polityki Izraela jako argumentem pomniejszającym historyczne znaczenie nazistowskiej eksterminacji albo przypisującym żydowskim ofiarom odpowiedzialność za własne prześladowania.

Rygor dowodowy jako warunek etycznej oceny odpowiedzialności

Właściwa analiza wymaga zachowania odrębności tych problemów, a jednocześnie rozpoznawania rzeczywistych relacji między pamięcią, bezpieczeństwem a współczesnymi procesami politycznymi. Profesjonalna nauka nie potrzebuje zatem prewencyjnego eliminowania kontrowersyjnych tematów; wymaga natomiast rygoru dowodowego proporcjonalnego do wagi stawianych oskarżeń.

Ostatecznie historyczne przypadki Haavary, negocjacji Kasztnera, działalności Judenratów oraz procesu Eichmanna ujawniają różne oblicza jednego zasadniczego problemu: granic odpowiedzialności człowieka wobec instytucji dysponujących nieporównywalnie większą siłą. W pierwszym przypadku przedmiotem sporu pozostaje dopuszczalność ekonomicznego kompromisu podejmowanego w celu ratowania prześladowanych. W drugim pojawia się dramat dystrybucji ograniczonych szans ocalenia. W trzecim szczególne znaczenie ma przymusowa organizacja administracyjna i niemożność dokonania wyboru wolnego od tragicznych konsekwencji. W czwartym kluczowe staje się pytanie o odpowiedzialność funkcjonariusza państwowego, który uczestniczył w systematycznym ludobójstwie, próbując przedstawiać swoją działalność jako zwykłe wykonywanie powierzonych mu zadań.

Przypadków tych nie można łączyć poprzez moralne utożsamienie ich uczestników, gdyż różniły się one zasadniczo poziomem przymusu, dostępnością alternatyw i rzeczywistym charakterem działania. Można je jednak analizować jako materiał do badań nad relacją między organizacyjną sprawczością, odpowiedzialnością jednostki, skutecznością instytucji a moralnymi granicami posłuszeństwa. Doświadczenia historyczne dostarczają wiedzy istotnej również dla współczesnych społeczeństw, których struktury administracyjne, technologiczne i gospodarcze mogą prowadzić do daleko posuniętego rozproszenia odpowiedzialności za skutki podejmowanych decyzji. Rozwój automatyzacji, systemów algorytmicznych i sztucznej inteligencji dodatkowo wzmacnia pytanie o

to, czy sprawne wykonywanie procedur może być uznane za wystarczające usprawiedliwienie działania, którego konsekwencje pozostają moralnie lub prawnie niedopuszczalne.

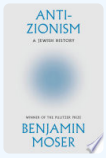
Przedstawiona analiza pozwala domknąć istotny etap rozważań nad relacją między żydowską historią intelektualną, politycznym syjonizmem, Zagładą a powojenną pamięcią zbiorową. Autor nie rozstrzyga wszystkich sporów dotyczących Mosera, lecz wyznacza kryteria ich profesjonalnego badania: dokładność chronologiczną, rozróżnienie sprawców i ofiar, analizę rzeczywistych możliwości działania, uwzględnienie późniejszych ustaleń sądowych i historycznych oraz oddzielenie normatywnej interpretacji od materialnego dowodu.

Dopiero zachowanie tych warunków umożliwia dyskusję, w której dramatyczna przeszłość nie zostaje podporządkowana doraźnej walce ideologicznej, a pamięć ludzkiego cierpienia pozostaje źródłem odpowiedzialności, a nie instrumentem wyłączania określonych instytucji spod krytycznej oceny.

Dalsze rozważania przejdą od historycznych i etycznych dylematów Zagłady do problematyki współczesnego prawa międzynarodowego, okupacji terytoriów palestyńskich, ochrony ludności cywilnej i sporów dotyczących kwalifikacji systemowej dyskryminacji. Szczególne znaczenie uzyskają wówczas koncepcje prawnicze i doświadczenia osób dokumentujących naruszenia praw człowieka, w tym Felicii Langer, a także współczesne orzecznictwo międzynarodowe i rozbieżne interpretacje pojęcia apartheidu. Tak wyznaczona perspektywa umożliwi zastosowanie wniosków historycznych do analizy rzeczywistych instytucji i obowiązujących norm, nie sprowadzając współczesnego sporu do mechanicznego przedłużenia wcześniejszych katastrof. Jej zasadniczym punktem odniesienia pozostanie przekonanie, że żadna wspólnota nie musi wyrzekać się własnej historii, aby respektować prawa innych, a żadne państwo nie uzyskuje zwolnienia z odpowiedzialności prawnej i moralnej z racji szczególnego znaczenia swojej historii dla zbiorowej tożsamości jego mieszkańców.

> Czy w świecie zdominowanym przez algorytmy i rozproszoną odpowiedzialność administracyjną, lekcja z 'banalności zła' pozostaje aktualna? Ostatecznie żadne państwo nie może uzyskać moralnego immunitetu na podstawie tragizmu swojej historii, gdyż pamięć o cierpieniu powinna być źródłem uniwersalnej wrażliwości, a nie instrumentem wyłączania się spod krytyki. Prawdziwym sprawdzianem dziedzictwa Zagłady jest zatem zdolność do ochrony praw innych, nawet gdy robi się to w imię bezpieczeństwa własnej wspólnoty.

Inspiracje

[1]

"Anti-Zionism A Jewish History" Benjamin Moser

Doubleday | ISBN: 9780385551250

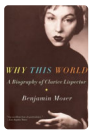
Benjamin Moser (ur. 1976) to amerykański pisarz, biograf, krytyk literacki i tłumacz. W 2020 roku zdobył Nagrodę Pulitzera w dziedzinie biografii za książkę „Sontag: Her Life and Work". Jest również autorem cenionej biografii Clarice Lispector „Why This World" oraz tomu historycznego „Anti-Zionism: A Jewish History".

Benjamin Moser *(born September 14, 1976, in Houston, Texas) is an American biographer, literary critic, and translator. He earned his bachelor's degree in history from Brown University and later completed his master's degree and PhD at Utrecht University in the Netherlands. Moser is best known for his definitive literary biographies, notably Sontag: Her Life and Work (2019), which won the 2020 Pulitzer Prize for Biography. Earlier, he wrote Why This World: A Biography of Clarice Lispector (2009), a finalist for the National Book Critics Circle Award that introduced the Ukrainian-born Brazilian author to a broad global audience and earned Moser Brazil's first State Prize for Cultural Diplomacy. Moser also directed the translation of Lispector's complete works into English and published The Upside-Down World: Meetings with the Dutch Masters (2023), reflecting his extensive work in European art and cultural history.*

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] **"Why this World"**

Benjamin Moser

2009 | Oxford University Press, USA | ISBN: 9780199895823

[2] **"The Upside-Down World"**

Benjamin Moser

2023 | Liveright Publishing | ISBN: 9781324092261

[3] **"Sontag"**

Benjamin Moser

2019 | HarperCollins | ISBN: 9780062896414

[4] **"Sontag: Vida e obra"**

Benjamin Moser

2022 | OBJECTIVA | ISBN: 9789897846281

[5] **"Por qué este mundo. Una biografía de Clarice Lispector"**

Benjamin Moser

2017 | Siruela | ISBN: 9788417151560

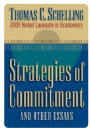

[6] **"El mundo del revés"**

Benjamin Moser

2025 | Anagrama | ISBN: 9788433948441

Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] **"Strategies of Commitment and Other Essays"**

Thomas C. Schelling

2006

[8] **"Special Issue: Essays in Memory of Mancur Olson"**

Norman Frohlich, Mancur Olson, Joe Oppenheimer

2003

[9] **"Story of a Secret State"**

Jan Karski

Simon Publications

[10] **"I Cannot Forgive"**

Rudolf Vrba

Bantam Books

[11] **"Jak se loví hlupáci: ekonomie manipulace a klamu: nenechte sebou manipulovat"**

George Akerlof

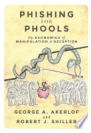
ISBN: 9788072614783

[12] "Animal Spirits"

George Akerlof

Princeton University Press | ISBN: 9780691142333

[13] "Phishing for Phools"

George Akerlof

Princeton University Press | ISBN: 9780691173023

[14] "Mismeasuring our lives : why GDP doesn't add up"

Joseph Stiglitz

ReadHowYouWant.com | ISBN: 9781459617797

[15] "Formování učící se společnosti: nový pohled na růst, rozvoj a společenský pokrok"

Joseph Stiglitz

ISBN: 9788020030948

[16] "The Trial of Adolf Eichmann"

Adolf Eichmann, Israel. Miśrad ha-mishpaṭim

1992

[17] "Eichmann Interrogated"

Adolf Eichmann

1999 | Da Capo Press

[18] "John Rawls: Political liberalism and the law of peoples"

John Rawls

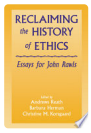
2002 | Taylor & Francis | ISBN: 9780415229999

[19] "Lectures on the History of Political Philosophy"

John Rawls

2007 | Belknap Press | ISBN: 9780674024922

[20] "Reclaiming the History of Ethics"

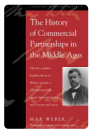
Andrews Reath, Barbara Herman, Christine M. Korsgaard, John Rawls

1997 | Cambridge University Press | ISBN: 9780521472401

[21] "Basic concepts in sociology"

Max Weber

[22] "The History of Commercial Partnerships in the Middle Ages"

Max Weber

2003 | Bloomsbury Publishing PLC | ISBN: 9780742520493

[23] "THE PROTESTANT ETHIC AND THE SPIRIT OF CAPITALISM"

MAX WEBER

1958

[24] "The Jewish Writings"

Hannah Arendt

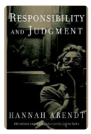
2007 | Random House of Canada | ISBN: 9780805242386

[25] "Eichmann in Jerusalem"

Hannah Arendt

1964 | Penguin Group

[26] "Responsibility and Judgment"

Hannah Arendt

2003 | Schocken

[27] "Eichmann before Jerusalem"

Bettina Stangneth

2014 | Scribe Publications | ISBN: 9781925113419

[28] "A Lecture on Ethics"

Ludwig Wittgenstein

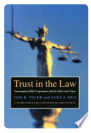
Reclam Verlag | ISBN: 9783159626093

[29] "Tractatus Logico-Philosophicus"

Ludwig Wittgenstein

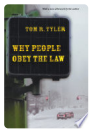
1922 | Binker North

[30] "Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts"

Tom Tyler

Russell Sage Foundation | ISBN: 9781610445429

[31] "Why People Obey the Law"

Tom Tyler

2006 | Princeton University Press | ISBN: 9780691126739

[32] "Why People Obey the Law, revised ed."

Tom Tyler

Princeton University Press | ISBN: 9781400828609

[33] "Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen"

Jan Assmann

C.H.Beck | ISBN: 9783406703409

[34] "Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace"

Jan Assmann

ISBN: 9788072980529

[35] "Monarchische Herrschaft im Altertum"

Jan Assmann

Walter de Gruyter GmbH & Co KG | ISBN: 9783110461794

[36] "Polish-Jewish Relations during the Second World War"

Emanuel Ringelblum

Northwestern University Press | ISBN: 9780810109636

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "A Deliberative Method for Ranking Risks (II): Evaluation of Validity and Agreement among Risk Managers"

Kara M. Morgan, Michael L. DeKay, Paul S. Fischbeck, Millett Granger Morgan, Baruch Fischhoff

2001 | Risk Analysis | DOI: 10.1111/0272-4332.215162

Źródło

[2] "Hindsight 40 years on: An interview with Baruch Fischhoff"

Olivier Klein, Peter Hegarty, Baruch Fischhoff

2017 | Memory Studies | DOI: 10.1177/1750698017701606

Źródło

[3] "The Politics of Upheaval"

Arthur M. Schlesinger, Franklin D. Roosevelt

1960

Źródło

[4] **"A Presidential Legal Opinion"**

Robert H. Jackson, Franklin D. Roosevelt

1953 | Harvard Law Review | DOI: 10.2307/1336865

Źródło

[5] **"From the President of the United States"**

Franklin D. Roosevelt

1940 | Journal of Chemical Education | DOI: 10.1021/ed017p494.2

Źródło

[6] **"Message of the President of the United States to the Sovereigns and Presidents of the Nations Participating in the World Economic Conference and the Disarmament Conference"**

Franklin D. Roosevelt

1933 | American Journal of International Law | DOI: 10.2307/2213551

Źródło

[7] **"Story of a secret state"**

Jan Karski

1943

Źródło

[8] **"The Great Powers and Poland: From Versailles to Yalta"**

Jan Karski

2014 | Rowman & Littlefield Publishers eBooks | DOI: 10.5040/9798881831295

Źródło

[9] **"Story of a Secret State: My Report to the World"**

Jan Karski, Andrew Michael Roberts

2019

Źródło

[10] **"ON THE MECHANISM OF AMMONIA FORMATION IN GUINEA PIG BRAIN SLICES*"**

Rudolf Vrba, Jaroslava Folbergr, V. Kantůrek

1958 | Journal of Neurochemistry | DOI: 10.1111/j.1471-4159.1958.tb12363.x

Źródło

[11] **"From Interpretation to Experiment: Is Nature Deterministic or Probabilistic?"**

Anton Vrba

2026 | DOI: 10.1364/opticaopen.33156188.v1

Źródło

[12] **"Extraction of electrical properties of strokes from magnetic resonance scans — Testing on simplified head phantoms"**

L. F. Diaz, J. Vrba, D. Vrba

2017 | 2017 Progress in Electromagnetics Research Symposium - Fall (PIERS - FALL) | DOI: 10.1109/piers-fall.2017.8293640

Źródło

[13] **"15N, 13C and 1H NMR spectra and azo-hydrazone tautomerism of some phenylazo compounds derived from 1,3- and 1,5-dihydroxynaphthalene"**

Antonín Lyčka, Zdeněk Vrba, Martin Vrba

2000 | Dyes and Pigments | DOI: 10.1016/s0143-7208(00)00062-0

Źródło

[14] **"Escape From Hell: The True Story of the Auschwitz Protocol"**

Alfréd Wetzler

2007 | Berghahn Books | DOI: 10.2307/j.ctv287sk8h

Źródło

[15] **"Escape From Hell"**

Alfréd Wetzler

2007 | DOI: 10.2307/j.ctt183p451.17

Źródło

[16] **"9. Why Is There a Trade-off between Inflation and Unemployment in the Long Run?"**

George A. Akerlof, Robert J. Shiller

2010 | Princeton University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781400834723-014

Źródło

[17] **"Product Selection, Fixed Costs, and Monopolistic Competition"**

Michael Spence

1976 | The Review of Economic Studies | DOI: 10.2307/2297319

Źródło

[18] **"JOB MARKET SIGNALING **The essay is based on the author's doctoral dissertation ("Market Signalling: The Informational Structure of Job Markets and Related Phenomena," Ph.D. thesis, Harvard University, 1972), forthcoming as a book entitled Market Signaling: Information Transfer in Hinng and Related Screening Processes in the Harvard Economic Studies Series, Harvard University Press. The aim here is to present the outline of the signaling model and some of its conclusions. Generalizations of the numerical examples used for expositional purposes here are found in ibid, and elsewhere."**

Michael Spence

1978 | Elsevier eBooks | DOI: 10.1016/b978-0-12-214850-7.50025-5

Źródło

[19] **"Effluent charges and licenses under uncertainty"**

Marc J. Roberts, Michael Spence

1976 | Journal of Public Economics | DOI: 10.1016/0047-2727(76)90014-1

Źródło

[20] **"Consumer Misperceptions, Product Failure and Producer Liability"**

Michael Spence

1977 | The Review of Economic Studies | DOI: 10.2307/2296908

Źródło

[21] **"Economics of Information and the Theory of Economic Development"**

Joseph Stiglitz

1985 | DOI: 10.3386/w1566

Źródło

[22] **"Information and the Change in the Paradigm in Economics"**

Joseph E. Stiglitz

2003 | Economics for an Imperfect World | DOI: 10.7551/mitpress/2605.003.0035

Źródło

[23] **"Incentives, Risk , and Information: Notes Towards a Theory of Hierarchy"**

Joseph E. Stiglitz

1975 | The Bell Journal of Economics | DOI: 10.2307/3003243

Źródło

[24] "The Economics of Information in a World of Disinformation: a Survey Part 1: Indirect Communication"

J. Stiglitz, A. Kosenko

2024 | Social Science Research Network | DOI: 10.2139/ssrn.4702242

Źródło

[25] "Eichmann Interrogated: Transcripts from the Archives of the Israeli Police"

Adolf Eichmann, Jochen von Lang, Claus Sibyll

1982

Źródło

[26] "Das Eichmann-Protokoll : Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre"

Adolf Eichmann, Jochen von Lang, Avner W. Less, Claus Sibyll

1982

Źródło

[27] "Ich, Adolf Eichmann : ein historischer Zeugenbericht"

Adolf Eichmann, Rudolf Aschenauer

1980

Źródło

[28] "Statement made by Adolf Eichmann to the Israel police prior to his trial in Jerusalem"

Adolf Eichmann, rashut ha-zikaron la-Shoʾah ṿela-gevurah Yad ṿa-shem

1995

Źródło

[29] "Pheromonal blends: Certain components may only convey gross information"

J.M. Brand

1985 | Biochemical Systematics and Ecology | DOI: 10.1016/0305-1978(85)90046-8

Źródło

[30] "Reciprocal Gut Microbiota Transplants from Zebrafish and Mice to Germ-free Recipients Reveal Host Habitat Selection"

John Franklin Rawls, Michael A. Mahowald, Ruth E. Ley, Jeffrey I. Gordon

2006 | Cell | DOI: 10.1016/j.cell.2006.08.043

Źródło

[31] "The Holocaust and the Literary Imagination"

Lothar Kahn, Lawrence L. Langer

1976 | Books Abroad | DOI: 10.2307/40130967

Źródło

[32] "Admitting the Holocaust: Collected Essays"

Lawrence L. Langer

1995 | DOI: 10.1093/oso/9780195093575.001.0001

Źródło

[33] "Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory"

Bruce M. Ross, Lawrence L. Langer

1996 | Political Psychology | DOI: 10.2307/3791957

Źródło

[34] "Versions of Survival: The Holocaust and the Human Spirit"

Dalia Ross Daniel, Lawrence L. Langer

1983 | World Literature Today | DOI: 10.2307/40139362

Źródło

[35] "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism"

Max Weber

2005 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9780203995808

Źródło

[36] "FROM 'POLITICS AS A VOCATION'"

Max Weber

1991 | Edinburgh University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781474469654-020

Źródło

[37] "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: and Other Writings"

Max Weber, Peter Baehr, Gordon C. Wells

1905 | Digital Commons - Lingnan (Lingnan University)

Źródło

[38] "Weber: Political Writings"

Max Weber

1994 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511841095

Źródło

[39] "The Human Condition: Second Edition"

Hannah Arendt, Margaret Canovan, Danielle Allen

1998 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226586748.001.0001

Źródło

[40] "Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil"

D. J., Hannah Arendt

1965 | Revue Française de Sociologie | DOI: 10.2307/3319667

Źródło

[41] "Between past and future eight exercises in political thought"

Hannah Arendt

1987

Źródło

[42] "Between Past and Future."

Judith N. Shklar, Hannah Arendt

1963 | History and Theory | DOI: 10.2307/2504107

Źródło

[43] "Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945"

Raúl Hilberg

1992 | DigitalGeorgetown (Georgetown University Library)

Źródło

[44] "The Catholic Church and Nazi Germany, by Guenter Lewy"

Raúl Hilberg

1965 | Political Science Quarterly | DOI: 10.2307/2147018

Źródło

[45] "Die Vernichtung der europäischen Juden : Die Gesamtgeschichte des Holocaust"

Raúl Hilberg

1982

Źródło

[46] "Heinrich Himmler—A Nazi in the Making, 1900–1926. By Bradley F. Smith. (Stanford: Hoover Institution Press, 1971. Pp. 211. $6.95.)"

Raul Hilberg

1971 | American Political Science Review | DOI: 10.2307/1953568

Źródło

[47] "Self-efficacy mechanism in human agency."

Albert Bandura

1982 | American Psychologist | DOI: 10.1037/0003-066x.37.2.122

Źródło

[48] "Human agency in social cognitive theory."

Albert Bandura

1989 | American Psychologist | DOI: 10.1037/0003-066x.44.9.1175

Źródło

[49] "Mechanisms of moral disengagement"

Albert Bandura

2017 | Insurgent Terrorism | DOI: 10.4324/9781351155564-4

Źródło

[50] "Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency"

Albert Bandura

2002 | Journal of Moral Education | DOI: 10.1080/0305724022014322

Źródło

[51] "I: A Lecture on Ethics"

Ludwig Wittgenstein

1965 | The Philosophical Review | DOI: 10.2307/2183526

Źródło

[52] "Wittgenstein's Philosophical Conversations with Rush Rhees (1939–50): From the Notes of Rush Rhees"

L. Wittgenstein, R. Rhees, Gabriel Citron

2015 | DOI: 10.1093/mind/fzu200

Źródło

[53] "A discussion between wittgenstein and moore on certainty (1939): : From the notes of Norman Malcolm"

L. Wittgenstein, G. E. Moore, N. Malcolm, Gabriel Citron

2015 | DOI: 10.1093/mind/fzu184

Źródło

[54] "Why do People Comply with the Law?: Legitimacy and the Influence of Legal Institutions"

Jonathan Jackson, Ben Bradford, Michael Hough, Andy Myhill, P. Quinton, Tom R. Tyler

2012 | The British Journal of Criminology | DOI: 10.1093/bjc/azs032

Źródło

[55] "Polarization and Voluntary Compliance: The Impact of Ideological Extremity on The Effectiveness of Self-Regulation"

Libby Maman, Yuval Feldman, T. Tyler

2024 | Social Science Research Network | DOI: 10.2139/ssrn.4822965

Źródło

[56] "Conflicting Jurisdictions: The Struggle of the Jews in the Displaced Persons Camps for Legal Autonomy"

Rivka Brot

2017 | Dapim Studies on the Holocaust | DOI: 10.1080/23256249.2017.1380890

Źródło

[57] "Everyday Justice: Legal Aid for Jewish Displaced Persons, Germany, 1945–1950"

Rivka Brot

2022 | Holocaust and Genocide Studies | DOI: 10.1093/hgs/dcac021

Źródło

[58] "Collective Rights in Transit. Protecting Jewish Rights in Displaced Person Camps"

Rivka Brot

2021 | Wallstein Verlag eBooks | DOI: 10.5771/9783835346277-103

Źródło

[59] "The illusive collective memory: Revisiting the role of law in Israel's Holocaust narrative"

Rivka Brot

2020 | The Journal of Israeli History | DOI: 10.1080/13531042.2020.1799526

Źródło

[60] "Communicative and Cultural Memory"

Jan Assmann

2008 | Cultural Memory Studies | DOI: 10.1515/9783110207262.2.109

Źródło

[61] "Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory"

Jan Assmann

2010 | Memory in a Global Age | DOI: 10.1057/9780230283367_7

Źródło

[62] "Cultural Memory and the Myth of the Axial Age"

JAN ASSMANN

2012 | The Axial Age and Its Consequences | DOI: 10.2307/j.ctt2jbs61.18

Źródło

[63] "15 Cultural Memory and the Myth of the Axial Age"

Jan Assmann

2012 | The Axial Age and Its Consequences | DOI: 10.4159/harvard.9780674067400.c15

Źródło

[64] "Women in the Holocaust"

Ann Taylor Allen, Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman

1999 | The American Historical Review | DOI: 10.2307/2649524

Źródło

[65] "HOLOCAUST SURVIVORS AS IMMIGRANTS: THE CASE OF ISRAEL AND THE CYPRUS DETAINEES"

Dalia Ofer

1996 | Modern Judaism - A Journal of Jewish Ideas and Experience | DOI: 10.1093/mj/16.1.1

Źródło

[66] "The Past that Does Not Pass: Israelis and “Holocaust Memory”"

Dalia Ofer

2009 | Israel Studies | DOI: 10.2979/isr.2009.14.1.1

Źródło

[67] "The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel"

Dalia Ofer

2000 | Jewish Social Studies | DOI: 10.1353/jss.2000.0004

Źródło

[68] "Polish-Jewish Relations during the Second World War"

Edward D. Wynot, Emanuel Ringelblum, Joseph Kermish, Shmuel Krakowski, Darna Allon

1977 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/82.2.399

Źródło

[69] "Johann Anton Krieger, Printer of Jewish Books in Nowy Dwór"

Emanuel Ringelblum

1999 | Polin : | DOI: 10.3828/polin.1999.12.198

Źródło

[70] "17 Jewish Home Industry in Old-Time Poland"

Emanuel Ringelblum

2026 | Academic Studies Press eBooks | DOI: 10.1515/9798897830732-021

Źródło

[71] "Some Proposals Submitted to the World Congress of Jewish Physicians"

Emanuel Ringelblum

2010 | Science in Context | DOI: 10.1017/s0269889710000220

Źródło

[72] "Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization"

Michael V. Rothberg

2009 | DOI: 10.1515/9780804783330

Źródło

[73] "The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators"

Michael V. Rothberg

2020 | Stanford University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781503609600

Źródło

[74] **"Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation"**

Michael V. Rothberg

2000 | Project Muse (Johns Hopkins University)

Źródło

[75] **"From Gaza to Warsaw: Mapping Multidirectional Memory"**

Michael V. Rothberg

2011 | Criticism | DOI: 10.1353/crt.2011.0032

Źródło

[76] **"Ultralow contact resistance between semimetal and monolayer semiconductors"**

Pin-Chun Shen, Cong Su, Yuxuan Cosmi Lin, Ang-Sheng Chou, Chao-Ching Cheng, Alex K. Zettl

2021 | Nature | DOI: 10.1038/s41586-021-03472-9

Źródło

[77] **"On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama"**

Jeffrey C. Alexander

2004 | Cultural Trauma and Collective Identity | DOI: 10.1525/california/9780520235946.003.0006

Źródło

Artykuły naukowe autora:

[78] **"Left in Dark Times: A Stand Against the New Barbarism"**

Bernard Henri Lévy, Benjamin Moser

2008

Źródło

[79] **"The Roman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"**

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[80] **"The R oman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"**

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[81] "Éloge de la nature morte"

Benjamin Moser

2009 | Books | DOI: 10.3917/books.008.0042

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: bfbc77b6-8101-4843-86ea-06fcbb76c046